

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

**Devalvasiyanın bankların fəaliyyətinə
təsirinin təhlili**

Humay Xalıqova

UNEC SABA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İYUN 2019

Təşəkkürnamə

*Diplom işimin hazırlanıb ərsəyə
gəlməsində böyük əməyi keçmiş elmi rəhbərim
Şəhla müəllim Əlicanovaya dərin
təşəkkürümü bildirirəm.*

MÜNDƏRİCAT

Giriş	2
FƏSİL 1. DEVALVASIYANIN ANLAYIŞI, ONUN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	4
1.1. Devalvasiyanın anlayışı, mahiyyəti və yaranması səbəbləri	4
1.2. Devalvasiya anlayışının nəzəri və əsasları	6
FƏSİL 2. DEVALVASIYANIN BANK SEKTORUNA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ .	14
2.1. Bankların dayanaqlığına devalvasiyanın təsiri və tənzimlənmə metodları	14
2.2. Bank sektorunda devalvasiyanın diaqnostikası (Kapital və Access bank nümunəsində)	17
FƏSİL 3. DEVALVASIYA NƏTİCƏSİNDƏ BANKLARIN FƏALİYYƏTİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI.....	32
3.1. Devalvasiyanın bankların fəaliyyətinə təsirinin azaltma yolları və sağlamlaşdırma tədbirləri	32
3.2. Azərbaycanın Mərkəzi Bankının antiböhran strategiyası və dünya təcrübəsi	43
Nəticə.....	49
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	51

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Hazırkı dövrün bank sistemi hər bir ölkənin milli sənayesinin ən mühüm sahələrindən biri hesab olunur. Keçid dövrü yaşayan Azərbaycanda da bank sistemi bir qədər dəyişiklərlə üzləşməyə məcbur oldu. Bank sisteminin bütün sektorları dəyişdirilmişdir. Maliyyə bazarının formalaşdırılması milli təsərrüfatın idarə edilməsində kredit institutlarının yerinin prinsipial olaraq başqalaşması və iqtisadi münasibətlər sferasında kreditin rolunun çoxalması mənasına gəlir. Kredit istehsal edən qüvvələrin tərəqqisinə meylləndirir verir, yenidən istehsalın tərəqqisi üçün kapital mərkəzlərinin yaradılmasını yeyinləşdirir. Digər tərəfdən, borc vermə, inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlarında bəzi risklərlə qarşı-qarşıya qoyur. Müasir zamanlarda, bank riskləri problemi xüsusilə kəskin hal almışdır. Beynəlxalq təcrübə, banklarda uyğun korporativ idarəetmə əskikliyinə, risklərin idarə və daxili nəzarət problemlərinin ümumiyyətlə ayrı banklarda böhranlara gətirib çıxardığını və bank sektorunun maliyyə sabitliyi təhlükəyə atıldığını göstərir. Günümüzün sürətlə inkişaf edən bank işində, risklərin idarə problemi Azərbaycanın bank sisteminin vəziyyətinə mənfi istiqamətdə təsir edə biləcək ciddi faktorlardan biri halına gəlir.

Bütün sadaladıqlarımızdan sonra qeyd edə bilərik ki, banklarda devalvasiya proseslərinin araşdırılması, dünya ölkələri eləcə də Azərbaycan üçün aktual məsələ olaraq dəyərləndirilir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi devalvasiyanın tənzimlənməsi siyasətinin mahiyyətini, ölkənin inkişafında devalvasiyanın tənzimlənməsi siyasətinin və antiinflasiya siyasətinin əsas istiqamətlərini öyrənməkdir. İqtisadiyyatdakı hər hansı bir dövlətin əsas məqsədi, güclü iqtisadi böyümə, daxili qiymətlərin sabitliyinə və xarici iqtisadi tarazlığı təmin etməkdir. Bu məqsəd aşağıdakı hədəfləri tələb edir:

- müasir devalvasiyanın tənzimlənməsi sisteminin əsas xüsusiyyətlərinin və ona təsir elementlərinin müəyyən edilməsi;
- antiinflasiya sisteminin bazar iqtisadiyyatına uyğun, iqtisadi islahatlar dövründə formalaşdırılması, onun məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi;

- dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatında antiinflasiya siyasətinin həyata keçirilməsi imkanlarından istifadə təcrübəsinin təhlil edilməsi;
- milli iqtisadiyyatın müasir vəziyyətinin araşdırılması;
- müasir antidevalvasiya sistemindəki problemlərinin təhlili;

Tədqiqatın elmi yeniliyi bankların idarə olunması üzrə fəaliyyətə risklərin təsirinin elmi-analitik tədqiqidir. Bu səbəblə, Azərbaycan da bu sahədə yaşanan problemləri aradan qaldırmaq üçün xarici təcrübələrin devalvasiya rəhbərliyi istiqamətində işinin nəticələrinin tətbiq olunması elmi baxımdan sübut edilmişdir. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Azərbaycanda banklardakı devalvasiyanın qarşısını almaq üçün siyasətinin məqsədi, vəzifələri və rolu araşdırılmışdır;
- 2) Banklardakı devalvasiya siyasətinin tənzimləyici mexanizmlərinin geniş tərifi daha açıq bir şəkildə araşdırılmışdır;
- 3) Devalvasiyanın idarəolunma siyasətinin əsas xüsusiyyətləri banklarda müəyyən edilmişdir;
- 4) Banklardakı devalvasiya siyasətinin əsas istiqamətlərini analiz etdi;
- 5) Mərkəzi Bankın bankların devalvasiya siyasətinin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə və makroiqtisadi siyasətdəki rolunun yaxşılaşdırılmasına istiqamətli təkliflər verilmişdir.

FƏSİL 1. DEVALVASIYANIN ANLAYIŞI, ONUN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Devalvasiyanın anlayışı, mahiyyəti və yaranması səbəbləri

Müasir iqtisadiyyatda devalvasiya bütöv bir kompleksin nəticəsində yaranır və təstiq edir ki, devalvasiyanı yaradan səbəb yalnız pul deyil, o, iqtisadi, ictimai-siyasi bir fenomendir. Devalvasiya həm də siyasi psixoloji və ictimai əhval ruhiyyədən də asılıdır. Bununla əlaqədar — devalvasiya gözləmələri meydana çıxır: əgər cəmiyyət devalvasiya gözləyirsə, bu qaçılmaz olaraq baş verəcək.

Devalvasiya bazar iqtisadiyyatının daimi elementidir. Bu qlobal xarakterli bir sıra amillərə səbəb olmuşdur:

- ✓ Əmtəə istehsalının sürətli artımı, onun strukturun mürəkkəbləşdirilməsi ;
- ✓ Qiymət sisteminin və sosial köçürmələrin universallaşması;

Qiymətləndirmə təcrübəsi inhisar müəssisələrin təsiri altında dəyişib. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi qiymətlərin aşağı salınması ilə deyil, istehsal iştirakçılarının mənfəətinin və gəlirlərinin artmasında özünü göstərir. Dövlət xərclərinin artması və dövlət büdcəsinin kəsri də devalvasiyanın yaranmasına səbəbdir. İnflyasiyanın böyüklüyü onun həlledici xarakteristikasıdır.

Devalvasiyanın səbəbləri daxili və xarici olur. Devalvasiyanın xarici səbəblərinə xarici ticarət və ödəniş balanslarının mənfəi saldosu, dünya bazarında əlverişsiz konyunktura, məsələn, ixrac olunan malların qiymətinin aşağı düşməsi və idxal olunan məhsulların qiymətinin artımı, həmçinin xarici borcun artması aiddir. Devalvasiyanın daxili səbəblər sırasına milli iqtisadi qurumların deformasiyası, investisiyaların səmərəliliyinin aşağı düşməsi və eyni zamanda artırılması, istehlak sektoru sahələrinin qorunması, pul dövriyyəsi mexanizmində və idarəetmə sistemində nöqsanlar, antidevalvasiya tənzimlənməsi olmaması aiddir.

Bank sektorundakı böhran bir çox səbəbdən ötəri açıqlanmaqdadır. Bu səbəblərdən bəziləri bank sektorunun quruluşu ilə əlaqədar olsa da, əsl səbəb iqtisadiyyatdakı ana göstəricilərin qeyri-sabit olmasıdır. Bank sektorundakı böhran iki ana qrupda toplanır: makroiqtisadi və mikroekonomik. Makroiqtisadi qeyri-

sabitlik, bank sektorunun kırılganlığının əsas səbəbidir. Varlıq qiymətləri, xüsusilə əmlak qiymətləri, faiz dərəcələrində kəskin yüksəliş və ya kurdaki dəyər itkisi və ya davam edən durğunluq, bank sektorunu də təsir edəcək. Əslində, ifadə edilən problemlər bir-biriylə əlaqəlidir.

İqtisadiyyatın inkişafı əsnasında daxili makroiqtisadi pozulmalarla da qarşılaşılır. Banklar, bu dövrlərdə optimist ətraf köməyi ilə yeni layihələr vermişdir. Bank sektorunda, yüksələn qiymət artımının bir nəticəsi olaraq iqtisadiyyatdakı dalğalanmalar artmaqdadır. İqtisadi geriləmə və iqtisadi faaliyetteki gərginlik, bankların karlılığı üzərində güclü bir mənfi təsirə malikdir. Ayrıca, bank fəaliyyəti son illərdə gedərək daha riskli hala gəlmişdir. Səhv rəhbərlik göstəriciləri bank böhranlarında vacib bir yerə malikdir. Ümumi olaraq, maliyyə sektor sürətli iqtisadi artım və bank sisteminin inkişafında əhəmiyyətli bir vasitədir. Banklar pul nəzarət üçün yalnız bir kanal deyil. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında makroiqtisadi sabitliyin uzun müddətli davamlılığı olan bir sektordur.

Maliyyə sistem, fərdləri və şirkətlərin fondlarını məhsuldar investisiya imkanlarına çevirən bir kanaldır. Bu çevrilmənin sağlam təbiəti, maliyyə bazar iştirakçılarının investisiya imkanları haqqında doğru qərar verə bağlıdır.

Real iqtisadiyyatda devalvasiyanın real səbəbləri aşağıda göstərilir:

- Dövlət büdcəsinin kəsirliliyi və pul emissiyasının həddindən artıq, çox alması;
- İqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsi və dövlətin hərbi xərclərinin artımı;
- Bazarların inhisarı və monopolistik qiymət qoyma;
- Aşağı inkişaf səviyyəsi və milli iqtisadiyyatın qeyri effektiv strukturu;
- Hədsiz kredit ekspansiyası;
- İdxal və ixrac mallarının qiymətinin artması;
- Valyuta böhranları və valyutaların devalvasiyası;
- Həddindən artıq vergi;
- Yüksək devalvasiya gözləntiləri;
- Ticarət və tədiyyə balansının aktivləşməsi, milli valyutaya dəyişilən xarici valyutanın axını.

Tarixən devalvasiyanın birinci səbəbinə dövlət büdcələrinin kəsrliliyi və əlavə kağız pulların emissiyası daxildir. İkinci səbəb kimi iqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsi və dövlətin hərbi xərclərinin artımı qeyd edilir. O, dövlət büdcəsinin kəsri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Müasir iqtisadiyyatda böyük əhəmiyyəti olduğuna görə biz onu müstəqil səbəb kimi ayırırıq. İqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsinin təsir mexanizmi devalvasiya ya öz təsirini göstərir. Bunlardan birincisi odur ki, hətta sülh dövründə ordunun saxlanmasına böyük maddi-texniki, maliyyə və insan resursları tələb olunur, real iqtisadiyyata istehsal səmərəsi vermirlər. Bir çox müasir hərbi texnikanın 1 kiloqramının dəyəri 1 kiloqram qızıldan daha yüksəkdir. Həm də hərbi texnika mənəvi cəhətdən tez köhnəlir və yenisi, daha mükəmməl və beləliklə də daha bahalı ilə dəyişdirilməli olur. İkincisi, nəinki ordunun şəxsi heyəti, həm də hərbi texnika və silahların istehsalında çalışan qulluqçular maaş və ya pul təminatı alır, istehlak malları bazarına tələbat göstərilər, halbuki onların əməyinin nəticələri poliqonlarda məhv edilir, silinir və beləliklə maddi istehsala heçnə vermirlər.

Müasir devalvasiyanın vacib səbəbi bankların hədsiz kredit ekspansiyası xüsusilə də maddi istehsalın həcmnin genişlənməsi adekvat olmamasıdır. Məsələ ondadır ki, bugün dövlət büdcəsinin kəsri əlavə pul emissiyası ilə deyil, dövlət borclarının, dövlət borc öhdəliklərinin buraxılışı vasitəsilə örtülür. Ayrı-ayrı dövrlərdə dövlət milli kredit ehtiyatlarını istehsalçılardan alıb bazara pul çıxararaq üçdə iki hissəsindən yarısına qədərini öz əlinə keçirir.

Devalvasiya proseslərinin inkişafında xüsusilə Azərbaycanda vacib rolunu aktiv ticarət balansına xarici valyutanın axını tutur. Bu növ "idxal olunan" devalvasiya əmtəə və pul axınlarının tarazlığının pozulması nəticəsində yaranır. Aktiv ticarət balans göstərir ki, ölkədən çıxan əmtəə kütləsi həcmində ölkəyə xarici valyuta gəlir, Mərkəzi bank onu alaraq dövriyyəyə milli valyutayı buraxır.

1.2. Devalvasiya anlayışının nəzəri və əsasları

Maliyyə böhranları inkişaf etmiş və ya inkişafda olan bütün ölkələrdə izlənilir ki, bu da həmin böhranların tərəqqi xarakteristikaları, iqtisadi və maliyyə

şəbəkələrinin quruluşu ilə məhdudlaşdırılmış olur. Dünyadakı böyük maliyyə böhranları təyin nəzəriyyələri altı başlıq altında yığa bilərik:

- Vaxtaşırı borc ödəniş. Fischer, Minski'nin iqtisadiyyatına görə, həm şirkətlərin, həm də ölkələrin sürətli böyüməsində periodik bir borc təcrübəsi var. Bu borc təcrübəsi maliyyə böhranların ortaya çıxmasında böyük rol oynayır;

- Bankçılıqda böhran. Fridman və Kagan kimi parasalcıların təklif etdiyi bu nəzəriyyəyə görə, olduqca dəyər biçilmiş bank sektoru sərtləşmiş vəziyyətdə. Bu vəziyyətdə, dar pul siyasətinin iqtisadi fəaliyyət üzərindəki təsiri azalır;

- Şüurlu nəzəriyyə. Flud, Qerber, Uotson və Krikman kimi iqtisadçılar üçün ən əhəmiyyətli faktor olaraq qiymət dalgalanmalarına bağlı gözlənilir;

- Qeyri-müəyyənlik nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə, risk və gələcəkdəki qazanclar arasında qərar vermənin əhəmiyyətini açıqlayır. Məktəb iqtisadçıları - Neringtondakı maliyyə böhranların səbəbi Molozer, qeyri-müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin gələcəyidir;

- Kredit nəzəriyyəsi. Kredit hacimlərindəki geniş, kredit tələb ani bir artıma səbəb olur;

- Davis tərəfindən inkişaf etdirilən maliyyə bazar quruluşu nəzəriyyəsi, qaydaların düzenlenmemesine, bazara daxilolma önündəki maneələrin qaldırılmasına, yeni bazarların inkişaf etdirilməsinə və digər faktorlara əsaslanır.

Bazardakı girdi maneələrinin azaldılması, rəqabətçi bir artıma səbəb ola bilər, bu da kredit tələb bir geniş və kredit standartlarında bir geniş yol açar bilər.¹

Böhran, hər hansı bir ictimai inkişaf hadisə olaraq müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. İqtisadi böhranın özü, istehsal və istehlakın kəskin çatışmazlığı ilə ifadə edilir. Bu, bütün iqtisadi sistemin normal işləməsinə mane olur və ödəmə qabiliyyətli məcmu tələbat, kütləvi iş həcmının artması, işsizliyin artması və ictimai sərmayəsinin geri çevrilməsi məzmunundakı digər sosial-iqtisadi təhlükəli vəziyyətlərdə tələb artımı ilə izlənilir. İqtisadi böhranın periodikliyi və ifadə mərhələləri, iqtisadi inkişaf prosesinin periodik xarakterini xarakterizə edir; bu da,

¹ Z.F.Məmmədov. Pul , kredit və banklar. Bakı, 2009.

yenidən istehsal qanununu, istehsalın yerini alması və istehsalın yüksəlişini əks etdirir.

Bu problem K.Marks tərəfindən daha dərin və daha ətraflı bir şəkildə araşdırıldı. İqtisadi böhran ümumiyyətlə maliyyə böhranına zəmin yaradır. İqtisadi böhranın səbəbləri təkrar istehsal prosesində mövcud olan ziddiyyətlərlə (istehsal, paylama, dəyişmə və istehlak) əlaqələndirilir. K.Marks, böhranların səbəblərini ortaya çıxardı, dayanıqlılıqlarını haqlı çıxardı və böhran inkişaf nəzəriyyəsinin təməllərini atdı. İqtisadi böhran nəzəriyyələri, varlığının bir çox səbəbi və faktorunu ortaya qoymaqladır. Bu səbəblə, neoklasiklik və liberalizm nümayəndələri böhranların əsas səbəbinin tam təşəkküllü məhsulların olmaması olduğuna inanmaqladır. Bunu istehlak üçün bir xəbərdarlıqçı olaraq görürlər.

K. Marksa görə, tsiklik iqtisadiyyatın və iqtisadi böhranların tsiklik dövrünün əsas səbəbi, istehsalın ictimai xarakteri ilə nəticələrinin kişiselleştirilməsi arasındakı ziddiyyətlərdir. Ona görə, kapitalizm şəraitində böhranın öhdəsindən gəlmək çətinidir. Tanınmış iqtisadçı, Nobel mükafatlı V.Leontyev bunları yazdı: Cizgi dövr nəzəriyyəsi şübhəsiz Marks ın siyasi iqtisadiyyatına bağlı. "Kapitalın" üç cildinin, iqtisadi müzakirələrin ön planına çıxan hər hansı bir kağız parçasından daha çox olduğunu söyləmək səhv olar. Neoklasizm və liberalizmin iqtisad nəzəriyyəsindəki nümayəndələri, böhranın qaynağını və səbəblərini kapitalizmin təbiətiylə ilişkiləndirmiyor. Bir çoxu böhranın səbəbini görür, çünki əhali məhsulları tam olaraq draining olmadan.

Böhranın səbəbini iqtisadi inkişaf və ya bazarın "bərabərsizliyi" ndə nisbətən olaraq görən iqtisadçılar Marksist mövqeyə daha yaxındır. Fikirlərinə görə, böhranlar, sahələr və sahibkarların gözlənilməz hərəkətləri arasında düz bir əlaqə olmamasından qaynaqlanır və bu da qeyri-kafi, peşəkarlıqla olmayan rəhbərliyin nəticəsidir. "Qeyri-tarazlıq" nəzəriyyəsi böhranlara xarici (siyasi, demoqrafik, təbii) şərtlərin törədilməsi kimi digər məşhur görüşlərə bağlıdır. Bazardakı qurtuluş və dövlət müdaxiləsinin dəstəkçisi olan iqtisadçı F. Hayyen ilə mübarizə, həddindən artıq istehsal böhranlarının dövlət fondlarından (ucuz kreditlər, tələb və s. Kimi) qaynaqlandığına inanırlar. Böhran psixoloji nəzəriyyədə də var. Ona görə, hər bir

döşəmə üçün investisiya olan tutumu şəkilləndirən psixoloji cədvəlin xüsusiyyətidir. Böhran vəziyyətinin çaxnaşması və nizamsızlığı kapital qoyuluşlarının durğunluğuna gətirib çıxarır, tərəqqi şəraitində eyforiya “dəyişən vəziyyət” həyəcanını stimullaşdırır və bunlar investisiya dövrünün qeyri-müntəzəmliyini təşkil edirlər.

İqtisadiyyat elmi iqtisadi dövrlərin və böhranların səbəblərini izah edən bir sıra müxtəlif nəzəriyyələr işləyib hazırlamışdır. Tanınmış iqtisadçı P.Samuelson, dövrlərin və böhran nəzəriyyələrinin əhəmiyyətini vurğulayaraq bu nəzəriyyələri yekunlaşdırır:

1. Bank kredisinin genişlənməsini (yayılmasını) açıqlayan pul böhranı nəzəriyyəsi;
2. İstehsal prosesində əhəmiyyətli yeniliklərin tanıtılmasını təsvir edən yenilik nəzəriyyəsi (squasher, Hansen);
3. Dövrü, qeyri-sabitlik dalğası və xalqın optimizmi dalğası nəticəsində təyin psixoloji nəzəriyyə (Pique, Beckot, və s.);
4. Zəngin və anlayışlı insanlar tərəfindən qazanılan gəlir miqdarına nisbətən, çağın səbəbi olan tam tükətməyən nəzəriyyəsinin nəzəriyyəsi (Qobson, Foster, Kitiips, vs.);
5. Həddindən artıq investisiya nəzəriyyəsi - (Mizes və digərləri);
6. Günəş Ləkələri - Hava - Məhsul nəzəriyyəsi (Covlis, Moore). P. Kubman və M.Obstfeld, Dünya Bankı, S.A.Bilinyak, Z.F.Mammadov və digər yazarların elmi yazılarında güclü qeyri-sabitlik, xarici faktorlara asılılıq, yüksək risk səviyyələri və inkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusiyyətlərini daşıyan digər xüsusiyyətlər araşdırılmışdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi kontekstində reproduktiv istehsal təbiəti araşdırma dövrü konsepsiyasının ortaya çıxmasına gətirib çıxardı. Bu konsepsiya monetarizm ideyalarının inkişafını əks etdirir və gözləntilər (ümidlər) nəzəriyyəsini dəstəkləyən elmi məktəblər tərəfindən hazırlanır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlət çoxlu xüsusiyyətlərlə birlikdə təsərrüfat sisteminin balansını pozan və beləliklə də dövrü dəyişikliklərə səbəb olan pulların "şokları" yaradanının rolunu oynayır. Lakin

maliyyə böhranının xarakterinə gəldikdə, A.A.Aniki aşağıdakı komponentləri müəyyənləşdirir: büdcə, bank, pul dövriyyəsi, valyuta və fond bazarı. Rusiya alimi B.B.Rubsov hesab edir ki, "maliyyə böhranı" pul sisteminin böhranı, bank sisteminin böhranı və fond birjasının böhranını (müvafiq olaraq valyuta, bank və fond böhranı) daxil edir. K.Rudovoyun sözlərinə görə, maliyyə böhranı milli valyuta və maliyyə institutlarının və kredit-maliyyə təşkilatlarının suveren borcunun özünü inkar etməsini göstərən maliyyə-kredit sisteminin pisləşməsidir. Bütün bunlar ÜDM-in kəskin azalmasına və nəticədə dövlətin mərkəzi fondlarının formalaşmasına və paylanma prosesinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Y.A.KONPATHINOV və A.N.ILISHKOYI maliyyə böhranı konsepsiyasını dövlətin maliyyə-kredit mexanizmlərinin böhranı və maliyyə bazarının böhranı fond və borc bazarının vəziyyətinin kəskinləşməsi kimi qiymətləndirir. Maliyyə böhranları milli iqtisadiyyat araşdırma mütəxəssisi Maykl Bordonun ABŞ bürosunun təklif etdiyi yayılmış təsnifata uyğun olaraq bank, borc və valyuta böhranı kimi üç kateqoriyaya bölünə bilər.

Ədəbiyyatda iki növ perspektiv vardır. Monetaristlər maliyyə böhranını bankın çaxnaşması ilə əlaqələndirən və iqtisadi boşluğun zəifləməsinə səbəb olan pul təklifinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı problemlərin əsas mənbəyini tez-tez görürlər.

Bank böhranı və pul təklifinin azalmasına səbəb olan hadisələr kimi maliyyə böhranını müdafiə edirlər. Monetaristdən fərqli olaraq, Kindlebergerin və Minskin işlərinə aktivlərin qiymətlərində kəskin azalma, əsas bankların və firmaların iflasının, valyuta bazarının deflyasiyasının, mənfilik və mənfə hadisələrin də daxil olduğu maliyyə böhranının daha geniş bir tərfi verilir.

Müasir rus və xarici ədəbiyyatın maliyyə böhranın tərfini izah edən bir mənalı təsviri yoxdur. Maliyyə böhranı yalnız geniş spektr sahib böhranın bir parçasıdır, nə, iqtisadiyyatın ümumi böhranı əsnasında meydana gəlir. Son dövrdə "maliyyə böhranı" termini genişlənmişdir. Əvvəllər "pul böhranı" termini istifadə edilmişdir. Maliyyə böhranlarının səbəbləri müxtəlifdir. Əvvəlcə, bunun səbəbləri əsassız (əsassız) makroiqtisadi siyasət, dövlət borc əlaqələri sisteminin kökündən pozulması, devalvasiya nın güclənməsi, bank sektorundakı çaxnaşma, zəif və ya

axsaq milli maliyyə sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (məsələn, milli əsas ixrac mallarının qiymətinin düşməsi, və ya əsas idxal mallarının balanssız tənzimləmə kursu (tez-tez yüksək), siyasi vətəndaş sabitliyi. F.Mişkin düşünür ki, "maliyyə böhranı fenomeni" - Maliyyə aktivlərinin qiymətlərinin hiss ediləcək dərəcədə aşağı düşməsi və bir çox maliyyə qurumlarının iflas etməsi ilə səciyyələnir. F. Mişkin maliyyə böhranın aşağıdakı səbəblərini ifadə etmişdir:

1. faiz dərəcələrinin artımı;
2. fond birjasında qiymətlər;
3. qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözlənilməz azalması;
4. artan qeyri-müəyyənlik;
5. bank çaxnaşması.

Məşhur amerikalı yazıçılar Tomas Puqel və Peter X. Lindert maliyyə böhranının səbəbi üçün beş faktoru müəyyənləşdirmişdir: həddindən artıq kredit və borc, xarici xarici şoklar, xarici valyuta riski, qeyri-daimi beynəlxalq qısa müddətli kreditlər, qlobal infeksiya. Bu faktorlar, xüsusilə Türkiyə, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində, Rusiyada (1998), Latin Amerika ölkələrində müşahidə. Beləliklə, maliyyə böhranının bir hissəsi kimi aşağıdakı maddələri müəyyən edə bilərik ²:

1. valyuta böhranı - milli valyutanın devalrasına gətirib çıxarır.
2. Bank böhranı - dövlətdən böyük miqdarda maliyyə dəstəyi tələb edir.
3. Borc böhranı - xarici və daxili borc problemlərinin kəskinləşməsindən asılıdır.
4. fond bazarı - qiymətli kağızlar kursunun yetərliliyi prosesi. Pul krizləri - bu valyuta mübadiləsində sabilliyin kəskin ziddiyyətləri.

Bu, əsasən, valyuta kurslarının kəskin oynanmasında, kapitalın inteqrasiyası, devalvasiya və revalvasiya, beynəlxalq likvidliyin rüsvayçılığı, valyuta kreditləri və maliyyə münasibətləri üzrə debatlardır. BVF-nin sanksiyasına əsasən xarici valyuta böhranı xarici ehtiyatların istifadəsi zamanı baş verir və bu spekulyativ hücumlarda dəyərsizləşməyə və ya hökumətin valyutasını müdafiə etməyə imkan verir. Pul böhranları aşağıdakı təsniflərə malikdir ³:

² İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.

³ Банковский менеджмент. Издательство: КноРус, 2010 .

- Birinci tip - hər hansı ölkədə kursun normalaşdırılması mühitində pul kütləsinin artımı ilə əlaqədardır, ki, daxili qiymətləri dünya qiymətlərinə nisbətə artırır bu isə ticarət tarazlığını pozar və nəticədə sabit valyuta kursundan imtina edilir.

- İkinci tip həddindən artıq dövlət borcunun yığılmasıdır. Bu müəyyən müddətdə investorların itməsinə gətirib çıxarar, sərmayənin "qaçışı" meydana gəlir və kurs kəskin enir.

- Üçüncü tip xüsusi sektorun borcları ilə bağlıdır.

- Dördüncü tip- dövlət borcunun həddindən artıq yığılması və bu borcun büdcənin ödəmə qabiliyyətində olmaması bu isə sonda devalvasiya və devalvasiyaya yol açır. Borc böhranı - elmi ədəbiyyatda, borc böhranında qəti bir tətıl yoxdur. Bu elə bir vəziyyətdir ki, bu vaxt borclu tərəf kredit qrafikinə uyğun öz xarici borcunu ödəmək qabiliyyətində olmur. Bir çox ölkələr daxili borclara müraciət edirlər, çünki daxili resurslar daxili investisiyalar zamanı çatışmazlıq yarada bilməzlər. Bu əsasən dövlət büdcəsinin maliyyələşməsi, sosial-iqtisadi islahatlar, artıq mövcud borc öhdəlikləri əsnasında meydana gələn problemdir. R.İ.Xasbulatov düşünür ki, borc böhranının kəskinləşməsinin səbəblərinə aşağıdakı faktorları aid mümkündür:

1. Borclu ölkənin xarici borc sferasında doğru seçilməyib siyasəti

2. Xarici konyuktura kifayət qədər oynaması və ən əhəmiyyətli beynəlxalq bazarlarda faiz dərəcələrinin kəskin artması.
3. Market risklərinin qiymətləndirilməsində səhvlər və s.

Fondun böhranı - fond bazarının böhranı qiymətli kağızlar kursunun kəskin vuruşu ilə müəyyənləşdirilə bilər. Ən məşhur maliyyə böhranı 1929-1933-cü illərdə baş vermişdir. Maliyyə liberallaşması və bank böhranları arasında sıx bir əlaqə var. Liberallaşdıqları ölkələrdə banklara mənfi təsir göstərə biləcək bir çox kanal var. Maliyyə liberallaşması, maliyyə institutları, kredit şərtləri, kreditlərin faiz dərəcələri və s. Onlara əmin olun. Pul böhranı maliyyə böhranı ilə əlaqəli və qarşılıqlı məqbul bir anlayışdır. Valyuta böhranı üzərində geniş gözləmələr valyuta bazarında vəziyyətin kəskinləşməsi kimi təklif olunur. Pul böhranı - bu valyutada münaqişənin kəskinləşməsi. O, valyuta kurslarının kəskin tərəddüdlərində, sərmayə axışı,

devalvasiya və revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin zəifləməsində, pul-kredit və maliyyə əlaqələrində qarşıdurmanın kəskinləşməsində özünü göstərir. BPF-nin verdiyi tərifə görə "valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulyativ hücumlar zamanı xarici ehtiyatların xərclənməsinə və ya faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına səbəb olur." Nəzərə alsaq, gerçək mübadilə kursu yaxınlaşmaqda olan valyuta böhranını müəyyən edən əsas faktordur, elə o da bank vətəndaş sabitliyinin əhəmiyyətli göstəricisi olacaq. Demək ki, pul və bank qeyrisabiliyinin meydana gəlməsini iqtisadçılar xüsusi terminlə ifadə etdilər - "ikiqat böhran" (twin crises). Pul və bank sektoru arasındakı əlaqələr bir-birinin və bu böhranların göstəricilərinin əlaqələndirilməsinə gətirib çıxardı.

Milli valyutanın devalvasiyası bank zənginin yaxınlaşmasının göstəricisidir. Maliyyə böhranının elementi borc böhranıdır. Qərb və Qərb iqtisadçıları uzun müddət borc böhranının təbiətini araşdırırlar. Borc böhranı dövlət və iqtisadi qurumların kreditrlərə qarşı öhdəliklərini yerinə yetirməməsi. Bu mənada borc böhranı bank böhranına bənzər görünə bilər. Bu iki anlayış arasındakı yeganə prinsipial fərqlilik əlaqələrin altkəsidir. Bank böhranını araşdırarkən biz bank qurumlarını nəzərdən keçiririk, borc böhranı maliyyə qurumları və dövlət ilə əlaqəsi yoxdur. Bundan əlavə, bank böhranı əsasən kredit böhranıdır, yəni borc problemlərini təhlil edir və təhlil edir və borc böhranı borcalanın və ya borcalanın qeyri-monetizasiyasını göstərir. Fondun böhranı maliyyə böhranının ayrılmaz bir hissəsidir, buna görə fond bazarında baş vermiş hadisələr, xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində, bank sisteminin vəziyyətinə qeyri-adi dərəcədə təsir göstərir. Əmlak və maliyyə sektoru (əsasən banklar) aktivlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etdiyinə görə, fond bazarının iflası, öz növbəsində, bankların ödəmə qabiliyyətini artırır.

FƏSİL 2. DEVALVASIYANIN BANK SEKTORUNA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

2.1. Bankların dayanaqlığına devalvasiyanın təsiri və tənzimlənmə metodları

Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə bank sisteminin böhrana salan fərqli səbəblərlə bərabər, bütün ölkədə keçərli ortaq səbəblər də var və bankçılıq böhranının beynəlxalq uygulamadaki ən məşhur şərh, aşağıdakı dörd şərtin mövcud olması halında, bank sisteminin böhran olaraq qəbul edilə bilər⁴:

1. Bankların aktivlərində qeyri-aktivlərin payı 10% -dən çoxdur;
 2. xilasetmə əməliyyatları üçün banklar tərəfindən çəkilməmiş xərclər ÜDM-in 2% -dən artıqdır;
 3. Bank sektorunun problemləri bankların əhəmiyyətli bir hissəsini (10% -dən çox) milliləşdirməyə gətirib çıxardı;
 4. Əmanətçilər arasında əmək haqqı yaradılıb və əmanət kollektiv qaydada geri götürülüb və ya depozit depozitləri böhrana cavab olaraq depozitlərin ümumi təminatlarının və ya depozitlərin saxlanması kimi qeyri-adi tədbirlər görmüşlər.
- Maliyyə böhranının intensivləşməsinə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

1. faiz dərəcələrinin artması;
2. Bankın əhdinin pozulması;
3. Fond dəyişdirmə çökməsi;
4. İqtisadiyyatdan kənarda iqtisadiyyatın artması.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, bank böhranları qanunidir və daxili ziddiyyətlər və ziddiyyətlərlə şərtləndirilir. Bu məzmununda, bank sektorundakı böhranların səbəbləri üzərinə araşdırmalarla əlaqədar ədqiqatlar son illərdə artmaqdadır. Bank sisteminin böhranının əsas problemi sistemin dövlət və cəmiyyətə yüklənməsidir. Bəzi hallarda bankların qənaət prosesi maliyyə böhranlarının şansını artırmağa bilər və daha çox itkilərə səbəb ola bilər. 2007-ci ildə ABŞ-da başlayan və sonra bir çox ölkəyə yayılmış maliyyə böhranı dünyanın ən böyük global böhranıdır. 1975-2009-cu illərdə 50-dən çox ölkədə 200-dən çox pul və 54 borc / bank böhranı qeydə alınıb. 2007-2008-ci illərdə ABŞ-ın böhranı aydınlaşdıqdan sonra yeni maliyyə böhranının

⁴ V.Zeynalov . "Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət". Bakı-2012, 176səh.

ortaya çıxması təhlükəsi xüsusilə tanınmağa başlandı. 1970-2000-ci illərdəki maliyyə böhranı onlarca ölkədə milli maliyyə aktivlərinin 10-30% -nin itirilməsinə səbəb oldu. 2008-2009-cu illər ərzində bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərinin böhranları baş vermişdir və bu böhranlar yalnız batma və problemli bankları deyil, banklarla əlaqəli real sektor və ev nəzarətini də əhatə etmişdir. 2008-ci ilin II yarısı - fond indekslərinin azalması: 70-80%, qlobal maliyyə sektorundakı itkilər: 3 trilyon. Qlobal ÜDM-nin 4,3% -i və ya. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank böhranının azaldılması qiyməti orta ÜDM-in 15-20% -ni təşkil edir. Məlum olduğu kimi, bir çox ölkədə bank böhranının qarşısının alınması böyük xərclər tələb edir: İspaniya və Macarıstanda 15%, Malayziyada 20,5%, Meksikada isə 30%. Bəzi ölkələrdə bu rəqəm 40-50% -ə çata bilər. Türkiyənin bank sektorunun yenidən kapitallaşmasına və struktur yenilənməsinə dövlətin sərf etdiyi xərcləri 40-50 milyard. dollar və ya ÜDM hər üç gün ərzində hesablanır. Türkiyədə həтта bank sektorunun% 25-i öhdəliklərini öz üzərinə götürəcək yeni tənzimləyici orqan (BDDK) yaradıldı ⁵.

Rusiyadakı bankların struktur yenilənməsi üzrə birbaşa maliyyə xərcləri 1998-ci ildə ÜDM-in 0,2% -ni təşkil etsə də, bu göstərici 2009-cu ilin aprel ayında 21,7% səviyyəsində müəyyən edilmişdir. 2007-2008-ci illər böhranından sonra, ABŞ hökumətinin bankların struktur yenilənməsi ilə bağlı maliyyə xərcləri yeni bir rəqəm ilə ÜDM-in 38,7% -ni təşkil edir. \$. Avropa regionunda böhranın qarşısının alınması ilə bağlı xərclər ÜDM-in 23,4% -ə çatmışdır (3285 mln.). AFR hökumətinin proqramı 500 mlrd. Avro, Fransada 360 mlrd. Avro, İrlandiyada 400 mlr. Avro qurdu. Son məlumatlara görə, cari maliyyə böhranı Dünyanın dörd bir tərəfində bankların ümumi zərərləri 700 milyard dollardan çoxdur, onlardan yarısı Amerika banklarının payına düşür. Banklar indi yeni kapital iştirakına görə bu məbləğin təxminən 50% -ni kompensasiya edə biliblər. BMF-nin son hesablamalarına əsasən, bankların itkilərinin məbləği iki dəfədən artıqdır - 1,6

⁵ Q.İbadoğlu. "Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri". Məqalə. Bakı-2009

trilyon. artacaq. Beləliklə, qlobal maliyyə böhranı (2008) və böhran sonrası ssenarinin inkişafı aşağıdakılardır:

1. ABŞ ipoteka kreditləşdirmə sisteminin dağılması;
2. Kredit həcmnin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağı istiqaməti;
4. Büdcə kəsirlərinin artması;
5. Real sektorda regressiya;
6. İşsizliyin gücləndirilməsi;

7. İstehlak xərclərinin azaldılması. Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı Amerikanın əmlak bazarında möhtəkirlikdən başlamışdır. Bununla yanaşı, törəmə maliyyə alətlərinin mövcudluğundan birinin riskdən qaçınmasına baxmayaraq, spekulyativ məqsədlər üçün istifadə sürətlə artmışdır. İpoteka dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadiyyatında, reallığın reallaşmasına səbəb olan bütün dünyada bank sektorunda böhrana səbəb olmağı hədəfləyir. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında etibarsızlıq və panik itkisinə səbəb oldu.

Amerikan bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın ən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazarlarına yayıldı. Bu səbəbdən, də başlayan və davam etməkdə olan qlobal maliyyə böhranı dörd mərhələyə bölünür⁶:

1. Anglo-Sakson Maliyyə Böhranı (2007 yazından 2008-ci ilin martına qədər). Qlobal böhranın ilk böhranı, ABŞ mortgage bazarındakı problemlərin ortaya çıxması ilə ortaya çıxdı və böyük bir ABŞ mortgage krediti kampaniyasının başlanğıcı olan Bear Stearns oldu.

2. Hüdüd çəkmə və ya sərhəd çəkmə (decoupling, mart- avqust 2008- ci il). Böhran iqtisadi olaraq inkişaf etmiş ölkələrə yayıldı, ancaq böhranın inkişaf etməkdə olan ölkələri etkilemeyeceği və dinamik iqtisadi inkişaflarının sırayla bu ölkələrin kurtarılmasında ana katalizator olacağına dair ümid var.

3. Kredit daralma əməliyyatı (Müzakirə, Sentyabr-noyabr 2008). Səlahiyyətliyərin, inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki qlobal böhran və inkişaf

⁶ .F.F.Mustafayev. "Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri". "Elm". Bakı-2008

etmiş ölkələrdə yenidən məskunlaşmanın yenidən başlamasıyla əlaqədar qarşılıqları. Dünyadakı bir çox ölkədə bank sisteminin çöküşünün başlanğıcı.

4. Emisiya və ya doldurulması (2008-ci ilin sonundan günümüzdə qədər kəmiyyət hərəkətilik) Dünyadakı bir çox hökumət, istehsalda çöküşü önləmək üçün bir sıra pul və xəyali tədbir hazırladı və məqsəd pul ərzini artıraraq tələbi sabitləşdirməkdir.

2.2. Bank sektorunda devalvasiyanın diaqnostikası (Kapital və Access bank nümunəsində)

Biz qeyd etdik ki, bankların maliyyə sabitliyi bank səhmdarlığına və likvidliyinə çox asılıdır. Bes Bankın sabitliyi nədir? Əvvəlcə nə dərəcədə möhkəmliyin və onun maliyyə sabitliyinə təsir etdiyini izah edək. Bankın fəaliyyətində bank ehtiyatların nağd pul və nağd formada iflas və yenidən bölüşdürülməsini və pulun dövriyyəyə buraxılmasını gözləyir. Bankın fəaliyyətinin sabitliyi, pul dövriyyəsinin sabitliyi və onun üstünlüyü, eləcə də pul şəklində təklif olunan bütün digər bank xidmətləri və bank məhsullarının inkişafı sabitdir. Ancaq bu anlayışlar bir-birinə yaxın olsa da, məzmunu üst-üstə düşür. Kəşlənmə halında, qalıcı olaraq qaldığı bu və ya digər hallarda daimi bir vəziyyət olduğu aydın olur. Dayanaqlıq, əldə edilən nəticələrdən, yəni bank fəaliyyəti dövründə inkişafa doğru dəyişikliklərdir. Dayanma səliqədən daha geniş bir anlayışdır. Banklar əməliyyatlarda sabitliyin təmin edilməsi ilə sabitliyə sadıqlar. Bu deməkdir ki, bankın fəaliyyəti zamanı əsas məqsədi sabitliyin əldə olunması deyil, bankın inkişafı, yeni fəaliyyətlərin yaranması və xidmət sektorunun genişləndirilməsi deməkdir. Banklar yalnız stabil maliyyə vəziyyətinə nail olmalı, həm də daha çox gəlir qazanmağa və müştərilərə daha çox bank məhsulu təklif etməlidirlər.

Sabitlik və əməkdarlıq bir-birlərini bir sistem olaraq tamamlayır. Birlikdə bank sisteminin və fərdi kredit təşkilatlarının uğurları və çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirirlər. Biz bilirik ki, bank ictimaiyyətə xidmət edən bir təşkilatdır, yəni banklar fiziki və hüquqi şəxslərə, eləcə də dövlət və digər banklara xidmət göstərirlər. Bu səbəbdən həm hüquqi, həm də fiziki, dövlət və digər banklar maraqlıdır ki, bankların fəaliyyətinin sabitliyi təmin olunmalıdır.

Bankın fəaliyyəti sosial xarakter daşıyarkən, onun dayanıqlılığı bankların sosial şəbəkələrinin uyğunluğu ilə ölçülür. Əlbəttə ki, banklar banklar deyil. Banklar müştərilərin fəaliyyətlərini geri çəkir və azad edirlər. Bununla yanaşı, banklar özləri daxil olan qalıqları saxlamamalı, eyni zamanda tələbat olduqda və onların tabeliyində olanları da saxlamalıdır. Dayanıqlığa gəldikdə, əmanətçilər öz materiallarını bankdan çıxararkən, banklar öz fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün likvidlik problemlərini yaşamamalıdır. Bütün qeydləri nəzərə alaraq biz sabitliyi aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

- Bankın sabitliyi uzunmüddətli, davamlı və daimi prosesdir. Bankların bazar iqtisadiyyatı və banklararası rəqabət sektorunda fəaliyyət sahəsinin genişlənməsinin dərəcəsindən asılıdır.

- Bankın sabitliyinə gəldikdə, bu, bank sisteminin, bütün sahələrin, infrazitrukların və bank sisteminin daxili və xarici elementlərinin inkişafıdır.

-Dayanıqlılıq yalnız bankların inkişafından deyil, bankın bütün infrastrukturunun inkişafını nəzərdə tutan sistemlik prosesdən də başa düşülür. Müasir bazar iqtisadiyyatı və bank rəqabətin gündən günə artdığı bir dövrdə bank sistemi aşağıdakı hallarda dayanıqlı olaraq qəbul edilir:

1. Bank sektoru davamlı inkişaf ilə yoldaşlıq edilsin;
2. Bankların iqtisadi effektivliyini deyil, həm də maliyyə fəaliyyətini genişləndirin. Yeni bank fəaliyyəti və bank məhsullarının formalaşması tətbiq olunur. Bank sisteminin dayanıqlılığının göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. hakimiyyətin itkisi, yəni simvolu olmayan;
2. öz öhdəliklərini tam və səmərəli yerinə yetirmək; Aşağıdakı hallarda bank sistemi dayanıqlı hesab olunur:

- əsas maliyyə böhranları;
- Bankın əməliyyatında əsas daxili və xarici münaqişələr yoxdur;
- banklara lazım olan coğrafi yerlərdə fəaliyyət göstərmək;
- İnfüzyonun idarə oluna biləcəyi hallarda;
- Əhalidə fəaliyyət göstərən əhəlinin səmərəli paylanması reallaşdıqda;

- Kapitalın fasiləsiz hərəkəti təmin olunduqda;
- Banklarda riskləri qiymətləndirmək və idarə etmək mümkün olduqda
- Bank nüfuzunun qorunması təmin edildiyində.

Bank sisteminin strukturu bank sisteminin blok və elementlərinin uzunmüddətli, tədricən və balanslaşdırılmış inkişaf prosesidir. Bu proses nümayişçilərin kəmiyyət və keyfiyyəti baxımından bir dəyişməyə və ictimai əlaqələrin inkişafı üçün məhsuldar mühit yaratmağa gətirib çıxarır. Bank sisteminin fəaliyyət göstərdiyi qeyri-sabitlik və xarici mühit problemləri, ilk növbədə, daxili vəziyyətə təsiri göstərdiyindən, iqtisadiyyatın real sektoruna və digər məsələlərə onun möhkəmliyini nəzərə almadan çatmaq mümkün deyil. Bank sektorunun sabitliyini və davamlılığını təmin etmək üçün tədbirlər bir çox müəssisənin monitorinqindən asılıdır. Məlum olduğu kimi, bankın tənzimlənməsi və nəzarəti sistemi çərçivəsində kommersiya banklarının fəaliyyətinin monitorinqi aşağıdakı kompleks problemlərin həllinə yönəldilmişdir:

- ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərini və kommersiya banklarının sisteminin effektivliyini əks etdirən məlumatların toplanması;
- Bank sisteminin əsas göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi, bank sisteminin sistemli risk qiymətləndirilməsi;
- müxtəlif amillərin bankların etibarlılığına təsiri, bank sisteminin davamlılığının təsiri və qiymətləndirilməsi;
- Bank sisteminin dövlət tənzimlənməsi çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərin effektivliyini qiymətləndirmək. Monitorinqin əsas aspektləri aşağıdakı kimi toplanı bilər:
- materialların monitorinqi;
- devalvaziyanın davamlı monitorinqi;
- stressiz testin nəticələri əsasında monitorinq;
- bank sektorunun maliyyə davamlılığının monitorinqi;
- üsyançıların fəaliyyətinin nəticələri barədə məlumatların monitorinqi;

- maliyyə sektorunun obyektlərinin monitorinqi.

Monitorinqin bu aspektlərinin hər biri müvafiq funksional əhəmiyyətə malikdir. Ancaq araşdırmalar göstərir ki, onun qüsurları var. Əmtəələrin monitorinqi həmyaşıdlar sisteminin təhlilidir. Bu analizlər qanunun müvafiq müvafiq müddəalarına uyğun olaraq həyata keçirilir, lakin qloballaşan dünyada həmişə bu normativ sistemlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Ekspertlərin fikrincə, bank hesabının problemini bank sisteminin beynəlxalq standartlara və TFRS-ə keçid üçün şərait yaratması üçün həll etmək; nəzarətin gücləndirilməsi və s. prosesə nəzarət. lazımdır.

Bu problemin həlli çərçivəsində rəhbərliyin və icraçı direktorun, bankların mühasibat uçotu və daxili nəzarət sisteminin yüksək tələblərinin təmin edilməsi zəruridir. Bundan əlavə, ənənəvi ekranlar sistemi bankların öz fəaliyyətində qarşılaşdığı risklərin kompleks təhlili yeni sxemi ilə tamamlanır. Bankın fəaliyyətinin monitorinqinin bütün aspektlərinin inkişafı bunun baş verməsinə səbəb olacaqdır. Bu, bir çox hallarda risklərin müntəzəm monitorinqinə aiddir. Hazırda bu aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

- kapitalın səlahiyyətinə nəzarət;
- kredit risklərinin monitorinqi (maliyyə təşkilatlarının kreditləşdirilməsi riski və istehlak kreditlərinin riski);
- likvidlik riskinin monitorinqi;
- bazar riskinin monitorinqi.

Bankın gözlənilməz, istisna, eləcə də mümkün ola biləcək bütün həssaslıqlarını qiymətləndirməsi aləti stress test adlanır. Dünya təcrübəsində stress testlərin 2 vacib növü var: ssenari və həssaslıq təhlilləri.

Ssenari təhlili – bununla birlikdə bir çox risk faktorun başqalaşması bankın maliyyə vəziyyətinə effektinin dəyərləndirilməsidir.

Həssaslıq analizi – hansısa bir risk amilinin fərqliləşməsini, bankın maliyyə vəziyyətinə effektinin dəyərləndirilməsidir⁷

⁷ İ.İsayev. "Manatın devalvasiyası məqsədəuyğun addımdır". Məqalə. Bakı-2015

Risk amili – bank daxili və bank daxili olmayan, daha öncələr izlənilmiş və ya bankın fəaliyyət prosesinə təsir edən mümkün, ölçülən risklərə əsasən mövcud olan amillərdir. Stress testlər xüsusi vəziyyətlərdə mövcud ola bilən hadisələrə görə risk amillərinin fərqlilik göstərməsinin bankın maliyyə vəziyyətinə potensial təsirinin dəyərləndirilməsinə görə reallaşdırılır və bankın mümkün zəif yönlərini izləməyə, dəyərləndirməyə eləcə də cavib qabaqlayıcı tədbirləri müəyyənləşdirməyə imkan yaradan risklərin idarə edilməsi prosedurunun elementlərindən biri hesab olunur. Stress test sərhədlərində banklar sistemləri kəskin ziyanlara səbəb olan və risklərin idarə olunmasını müşküləşirən hər bir risk amilini diqqətə almalıdır. Göstərilən nüanslar bazar, kredit, likvidlik və başqa təhlükələrin hissələrini özündə birləşdirir.

Stress testlərin reallaşdırılması ilə aşağıda göstərilənlər müəyyən olunur:

- bank kapitallarının şoklara davamlılığı;
- şoklar səbəbiylə bankın qarşılaşdığı ən yüksək itki;
- bank fəaliyyətində meydana gələn çatışmazlıqlar;
- bir çox fərqli risklərin dəyərləndirilməsi və onların əlaqəsi;
- bankın makro iqtisadi faktorlarından asılılığı.

Həyata keçirilən stress testlər zamanı mümkün maksimal ziyanın təyin edilməsi məqsədilə fərqli risk amillərinin birləşməsinə nəzər yetirilməli və onların bir-biri ilə münasibətinə diqqət yetirilməlidir. Risk profilləri bir – birindən fərqli olduğuna görə, eyni zamanda dünya səviyyəsində qəbul olunmuş stress testlərin həyata keçirilməsi standartlarının mövcud olmamasına bağlı olaraq stress test modellərinin yaradılması hər bir bankda ona müvafiq şəkildə yerinə yetirilməlidir. Banklar problemin təhlil səviyyəsində bağlı olaraq şokların analizinə görə üçün həm həssaslıq həm də ssenari analizləri yerinə yetirilməlidir⁸.

Hər bir bank ilkin olaraq stress testlərin yerinə yetirilməsi üçün onlara təsir edə biləcək risk formalarını müəyyənləşdirməli və müəyyən olunmuş hər bir risk və

⁸ Фахри Муршидли. “Банковское обслуживание внешнеэкономической деятельности Азербайджана”. Баки-2013

onun kateqoriyası üzrə stress testləri tətbiq etməlidir. İlk olaraq hər bir risk qrupu üzrə banka effekti olan makro və mikroiktisadi risk fəaliyyətləri təyin olunmalı, onların tarixi hərəkətliliyinə nəzər yetirməli və bankın maliyyə hesabatlarının hərtərəfli analizi reallaşdırılmışdır. Sözügedən analizlər reallaşdırıldıqdan sonra banka təsiri ola biləcək şoklar təyin edilməlidir. şoklar stress testin həyata keçirilmə niyyətinə bağlı olaraq hər hansı bir istiqamətdə və ya qrup formasında olması mümkündür. Stress test prosedurlarında hadisələrin qeyri-adilik və ehtimal xüsusiyyətlərinin əlaqəsi diqqətə alınmalıdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, stress testlər hadisələrin baş vermə mümkünlüyünü təyin etmir. Bu səbəblə ssenarilərin seçilməsində hadisələrin baş vermə mümkünlüyünün anlaşılması vacib nüansdır. Stress testin reallaşdırılması üçün istismar edilən informasiyaların dəqiqliyi və aktuallığı mütləq şəkildə izlənməlidir. Bu halda işlədilən hesabatların daimilik və müqayisəlilik xüsusiyyətlərinə müvafiqliyinin təmin edilməsi diqqətə alınmalıdır.

Stress testdə qəbul olunmuş hər bir fərziyyə analiz olunmalı və əsaslı şəkildə izlənməlidir. Stress testlər tətbiq olunarkən “ən pis”, “ən yaxşı” və “ehtimal olunan” ssenariləri hazırlanmalı və fərziyyələr daxil edilməklə hər bir ssenari üçün ayrıca nüanslar və şoklar tətbiq edilməlidir. Stress testlərin reallaşdırılması zamanı risk amillərinin müəyyən olunmasında ancaq əvvəlki məlumatlara baxmaq düzgün olmayan nəticələrə səbəb ola bilər.

Bankın qarşılaşdığı risk amillərinin sayı həddən artıq çox olduqda bu amillərin arasından ancaq bankın əməliyyatlarına ciddi təsiri ola biləcək əsas risk amilləri götürülməli və onların bankın maliyyə vəziyyətinə effektinə diqqət yetirilməlidir. Stress testlər tətbiq olunarkən ən azından aşağıdakılara diqqət yetirmək vacibdir⁹:

- müxtəlif sferalarda meydana gələn şok proseslərin bankın kredit xüsusiyyətinə və onun vəziyyətinə təsiri;
- ÜDM-də meydana gələn fərqliliklərin bankın kredit və depozit profilinə təsiri;

⁹ E.Sadıqov. “Bank əməliyyatları”. Bakı-2010

- devalvasiya dəyişkənliyinin bank məhsullarının faizlərinə və kredit profilinə təsiri;
- bankın müxtəlif məhsullarının faiz dərəcələrinə təsir edə biləcək faktorlarda meydana gələn fərqliliklərin faiz dərəcələri ilə birlikdə bankın mənfəətinə, pul vəsaitinə, kredit və depozit profilinə, xarici valyutada olan aktiv və öhdəliklərinə olan təsir;
- işlək olmayan kreditlərin quruluşunda meydana gəlmiş fərqliliklərin bankın xeyirinə, kapitalına və likvidliyinə təsiri;
- iri kreditlərlə əlaqədar meydana gəlmiş məsələlərin bankın kredit profilinə, likvidliyinə və xeyirinə təsiri;
- bankın xarici borclarının, ödənilməli olan vaxtdan əvvəl ödənilməsinə göstərilən təzyiqin bankın likvidliyinə təsiri;
- bankın iri depozitlərinin geri götürülməsinin bankın likvidliyinə təsiri;
- bankda yüksək likvidli pul vasitələrinin miqdarının azalmasının yeni kreditlərə təsiri;
- əməliyyat gəlirinin aşağı düşməsi və/və ya əməliyyat məsrəfinin yüksəlməsinə təsir edən faktorların kəskin fərqliləşməsi;
- maliyyələşmə zamanı meydana gələn problemlər;
- təminat dəyərinin dəyişmə problemi;
- xarici valyutanın rəsmi məzənnəsinin dəyişməsi;

Operativ qərar qəbul edib, öz fəaliyyət sistemlərinin səmərəliliyinə nəzər yetirmək üçün, ayda bir dəfə stress test keçirməlidirlər. Stress testlərin həyata keçirilməsinə bankın rəhbər şəxsləri özləri nəzarət etməlidirlər. Stress test forması, eləcə də stress testin tətbiq edilməsi zamanı işlədilən fərziyələr bankın risklərin idarə olunması bölməsinin iştirakı ilə hazırlanmalı, Risklərin idarə edilməsi komitəsi tərəfindən yoxlanılmalı və Müşahidə şurası tərəfindən təsdiqlənməlidir. Yaradılmış modelə ən azı ildə bir dəfə, zəruri vəziyyətlərdə isə daimi şəkildə yenidən nəzər yetirilməlidir. Modeldə işlədilən ehtimal hallara və şoklara hər bir stress test tətbiq edilərkən fərdi şəkildə nəzər yetirilməli və təsdiq olunmalıdır. Bankın idarə heyəti

stress testin aktuallığına daimi olaraq diqqət etməli və bankın daimi tərəqqisinin təmin olunması və şok vəziyyətlərə qarşı dözümlülüyünün daha da gəcləndirilməsi məqsədilə stress testlərin dəqiqləşdirilməsi və modifikasiyasına davamlı olaraq diqqət etməlidir. Əsas nəzər şok vəziyyətlərində bankın hansı planları reallaşdıracağını müəyyənləşdirməyə istiqamətləndirilməlidir. Buna görə də, stress test nəticəsində əldə olunmuş nəticələr bank rəhbərliyinə təqdim olunmalı və risk vəziyyətləri üçün qabaqlayıcı tədbirlər görülməsi məqsədi ilə tədbirlər planı yaradılmalıdır. Stress testin nəticəsi kimi bankın gözlənilməyən riskli vəziyyətlər planına yenidən nəzər yetirilməli və lazım olduqda əlavələr və dəyişikliklər olunmalıdır¹⁰.

Hesabatlıq. Hər bir tətbiq edilmiş stress testin nəticəsi haqqında hesabat hazırlanmalı və bankın Müşahidə şurasına təqdim olunmalıdır. Hazırlanan hesabatda ən azı aşağıdakılar qeyd olunmalıdır olunmalıdır:

- stress testdə işlədilən şokların səbəbi və bu şokların tətbiqinin səbəbləri;
- stress testdə qəbul olunmuş ehtimalların siyahısı və bu fərziyyələrin əsaslandırılması;
- stress testdə işlədilmiş informasiyalar haqqında geniş hesabat;
- stress testin tətbiq edilməsi ilə əldə olunmuş nəticələr haqqında geniş tədbirlər toplusunu özündə birləşdirən tədbirlər planı.

İqtisadi sferada yarana biləcək maliyyə böhranı, qlobal maliyyə böhranı, maliyyə böhranlarının bank sisteminə təsirləri barəsində məlumat verdikdən sonra iqtisadi maliyyə böhranlarının banklarda diaqnostik təhlilini həyata keçirmək üçün nümunə olaraq seçdiyimiz iki bankın maliyyə hesabatlarını nəzərdən keçirək. Nümunə olaraq seçdiyimiz, Access bank və Kapital bankın maliyyə hesabatlarına eləcə də, mənfəət və zərərlər qarşılaşdırmalarına baxaraq, bankların böhran vəziyyətində olub olmadıqlarını təhlil edə bilərik.

¹⁰ Stiqlitsin məruzəsi. "Beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemində islahatlar: qlobal böhranın nəticələri" barədə. "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. Bakı-2012

Cədvəl 2.1. Devalvasiyadan əvvəl (2006-2007-ci illərdə) Access bankın
iqtisadi vəziyyəti

Balans cədvəli predmetləri	2007 USD (thousand) / ABŞ dollar (min)	2006
Ümumi Aktivlər	133 250	55 406
Likvid Aktivlər	16 579	6 229
Biznes Kredit Portfeli (xalis)	98 817	44 124
Mikro Kreditlər (< 10,000\$)	42 302	18 302
Kiçik Kreditlər (> 10,000\$ <100,000\$)	35 620	19 269
Orta Həcmli Kreditlər (> 100,000\$)	20 895	6 553
İstehlak Krediti Portfeli (xalis)	9 461	1 866
Digər Kreditlər (xalis)	1 822	668
Yığılmış faizlər	1 075	83
Xalis Kredit Portfeli	111 175	46
əsas və əlavə Aktivlər	5 495	2 436
Müştəri Depozitləri	14 355	3 757
Borc alınmış vəsaitlər	101 704	44 779
şəxsi Kapital	16 378	6 837
əməliyyat gəlirləri	17 588	6 232
əməliyyat xərcləri	11 895	6 471
Vergidən əvvəlki mənfəət	5 693	(239)
Vergidən sonrakı mənfəət	4 258	(279)
əmsallar		
Kapitalın orta gəlirliliyi (valyuta məzənnəsinə uyğunlaşdırılmışdır)	37,7%	(4,0%)
Aktivlərin orta gəlirliliyi (valyuta məzənnəsinə uyğunlaşdırılmışdır)	4,5%	(0,7%)
Xərc / Mənfəət nisbəti (valyuta məzənnəsinə uyğunlaşdırılmışdır)	67,6%	103,8%
Kapital adekvatlığı (valyuta məzənnəsinə uyğunlaşdırılmışdır)	20,4%	13,3%
Digər hallar		
Ödənilməmiş kreditlərin sayı	47 683	16 719
Depozit hesablarının sayı	11 864	5 538
Filialların sayı	14	10
Heyət üzvlərinin sayı	612	458
Riskdə olan portfel (30 gün)	0,05%	0,46%

Cədvəl 2.2. Access Bank maliyyə göstəriciləri (31.12.2018) (Min AZN)

A. KAPİTAL VƏSAİTLƏRİ			
1			2
1. I dərəcəli kapital (Əsas kapital) (Məcmu kapitalın 50 faizdən az olmamalıdır)	A1		45112.65
a) Adi səhmlər (tam ödənilmiş paylar)	A1a		140258.39
b) Qeyri-kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər	A1b		0.00
c) Səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait	A1c		0.00
d) Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət (zərər), cəmi	A1d		-95145.74
d1) əvvəlki illərin mənfəəti (zərəri)	A1d1		-83566.61
d1) əvvəlki illərin mənfəəti (zərəri)	A1d1		-83566.61
d3) kapital ehtiyatları (fondları)	A1d3		0.00
e) Digər	A1e		
2. I dərəcəli kapitaldan tutulmalar	A2		30078.58
a) Qeyri-maddi aktivlər	A2a		30078.58
b) Təxirə salınmış vergi aktivləri	A2b		
3. Tutulmalardan sonra I dərəcəli kapitalı (I—2)	A3		15034.07
4. II dərəcəli kapital (I dərəcəli kapitalın məbləğindən çox olmamalıdır)	A4		15034.07
a) Cari ilin mənfəəti	A4a		0.00
b) Ümumi ehtiyatlar (aktivlər üzrə yaradılmış adi ehtiyatlardan çox olmamaqla)	A4b		9224.25
c) Kapitalın digər komponentləri	A4c		7517.03
c1) kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər	A4c1		0.00
c2) subordinasiya borc öhdəlikləri	A4c2		7517.03
d) Digər vəsaitlər	A4d		0.00
5. Məcmu kapital (3+4)	A5		30068.13
6. Məcmu kapitaldan tutulmalar :	A6		40.00
a) Birləşməmiş (konsolidasiya olunmamış) törəmə banka və digər maliyyə idarələrinin kapitalına və bütün qeyri-bank müəssisələrinə kapital investisiyaları, o cümlədən qarşılıqlı investisiyalar (xalis)	A6a		0.00
b) Bütün digər investisiyalar (xalis)	A6b		40.00
7. Tutulmalardan sonra məcmu kapital (5-6)	A7		30028.13
8. Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş yekun aktivlər	A8		737940.30
<i>Faizlə</i>			
	Norma	Fakt	
1	2	3	
9. I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı (3:8) x 100	A9	5.00%	2.00
10. Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı (7:8) x 100	A10	10.00%	4.03

Mənbə: Access bank/illik hesabatlar

Access bankın 2007-ci ildəki devlvasiyaya qədər olan hesabatlarına baxdıqdan sonra, 2013 və 2018-ci illərdəki göstəricilərini aşağıdakı cədvəldə nəzərdən keçirə bilərik.

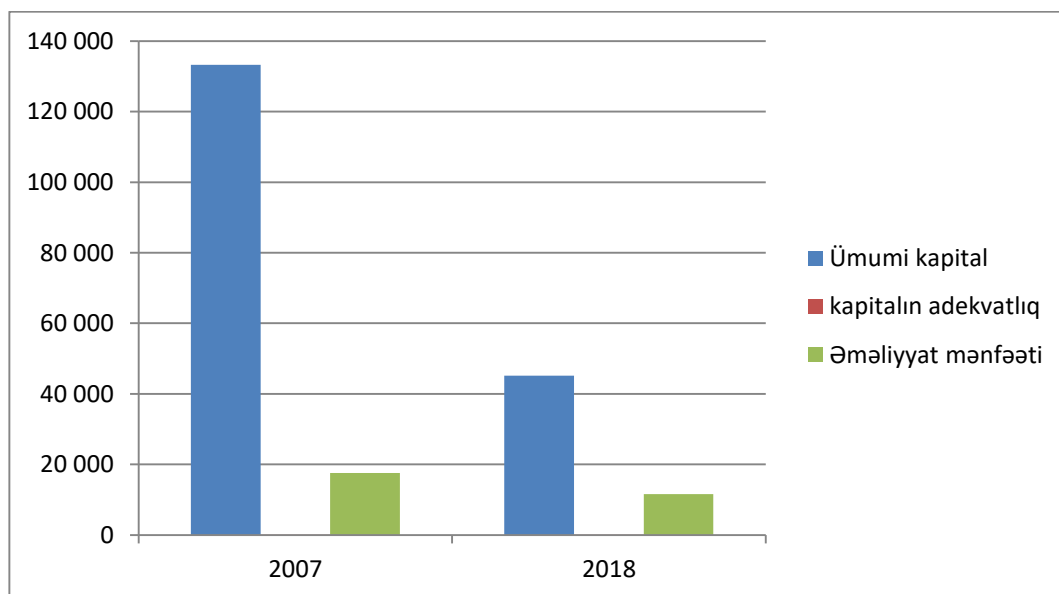
Cədvəl 2.3. Access Bank mənfəət və zərər haqqında hesabat (31.12.2013 və 31.12.2018-ci illər)

		2013	2018
1.	Faiz və gəlirlərin bu qəbildən olan növləri, cəmi	123943,54	88 071
2.	Faizlər və onlara bağlı xərclər, cəmi	34422,27	(51 782)
3.	Xalis faiz mənfəəti (zərəri)	89521,27	36 289
4.	Qeyri-faiz gəlirləri, cəmi	13689,45	(8 974)
5.	CƏMİ GƏLİRLƏR	14484,34	27 315
6.	Qeyri-faiz xərcləri, cəmi	64645,60	(60 309)
7.	Xalis əməliyyat mənfəəti	516,07	(32 994)
8.	Aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılmasına ayırmalar (xərclər)	13289,39	21 415
9.	Vergilər ödənilənədək xalis mənfəət (zərər)	34654,38	(11 579)
10.	Mənfəətdən ödənilən vergilər	7477,79	0
11.	Vergilər ödənildikdən sonra xalis mənfəət (zərər)	27176,59	(11 579)

Mənbə: Access bank/maliyyə göstəriciləri

Access bankın devalvasiya diaqnostikası üçün bankın devalvasiyadan əvvəl(2007) və sonrakı(2018) göstəricilərinə aşağıdakı qrafikdə baxaq:

Qrafik 2.1. Access Bankın 2007/2018-ci illər üzrə müqayisəli analizi

Qrafikdən gördüyümüz kimi, ümumi kapital, kapital adekvatlığı və əməliyyat mənfəətləri 2007-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə 50%-dən çox azalmışdır.

Bankın ilin sonuncu ayındakı hesabat nəticələrinə, eləcə də mənfəət və zərər cədvəllərini nəzərdən keçirdikdə, onun vəziyyətinin o qədər də ürəkaçan olmadığı qənaətinə gəlmək olar. Sözügedən bankın vəziyyətinin yaxşı olmadığını sübut etmək üçün, onu Kapital bankın maliyyə göstəriciləri ilə müqayisəli təhlil etmək yerinə düşər.

Cədvəl 2.4. Kapital Bankın maliyyə göstəriciləri (2018, IV rüb)

Kapital Vəsaitləri	Cəmi (1000 AZN ilə)
1. I dərəcəli kapital (Əsas kapital) (Məcmu kapitalın 50 faizdən az olmamalıdır)	248835
a) Adi səhmlər (tam ödənilmiş paylar)	185850
b) Qeyri-kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər	40000
c) Səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait	800
d) Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət (zərər), cəmi	22185
d1) əvvəlki illərin mənfəəti (zərəri)	2114
d2) (çıx) cari ilin zərəri	-
d3) kapital ehtiyatları (fondları)	20070
e) Digər	-
2. I dərəcəli kapitaldan tutulmalar	19203
a) Qeyri-maddi aktivlər	19203
b) Təxirə salınmış vergi aktivləri	-
3. Tutulmalardan sonra I dərəcəli kapitalı (I—2)	229631

4. II dərəcəli kapital (I dərəcəli kapitalın məbləğindən çox olmamalıdır)	118200
a) Cari ilin mənfəəti	98053
b) Ümumi ehtiyatlar (aktivlər üzrə yaradılmış adi ehtiyatlardan çox olmamaqla)	20146
c) Kapitalın digər komponentləri	-
c1) kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər	-
c2) subordinasiya borc öhdəlikləri	-
d) Digər vəsaitlər	-
5. Məcmu kapital (3+4)	347831
6. Məcmu kapitaldan tutulmalar:	5289
a) Birləşməmiş (konsolidasiya olunmamış) törəmə banka və digər maliyyə idarələrinin kapitalına və bütün qeyri-bank müəssisələrinə kapital investisiyaları, o cümlədən qarşılıqlı investisiyalar (xalis)	500 4789
b) Bütün digər investisiyalar (xalis)	
7. Tutulmalardan sonra məcmu kapital (5-6)	342542
8. Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş yekun aktivlər (cədvəl A15, E sütüründən)	2154494
<i>Faizlə</i>	
	Norma Fakt
9. I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı (3:8) x 100	5% 10.03
10. Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı (7:8) x 100	10% 15.31

Mənbə: Kapital bank, maliyyə göstəriciləri

Cədvəl 2.5. Kapital bankın mənfəət və zərər haqqında hesabatı (2013 və 2018-ci illər)

	Mənfəət və zərər	2013	2018
1.	Faiz və gəlirlərin bu qəbildən olan növləri, cəmi	62,786	321562
2.	Faizlər və onlara bağlı xərclər, cəmi	25,442	75713
3.	Xalis faiz gəliri (zərəri) (sətir 1 çıx sətir 2)	37,334	245849
4.	Qeyri-faiz gəlirləri, cəmi	59,924	136851
5.	Qeyri-faiz xərcləri, cəmi	37,344	159462
6.	Əməliyyat mənfəəti (zərəri) (sətir 3 üstəgəl sətir 4 çıx sətir 5)	55,073	223238

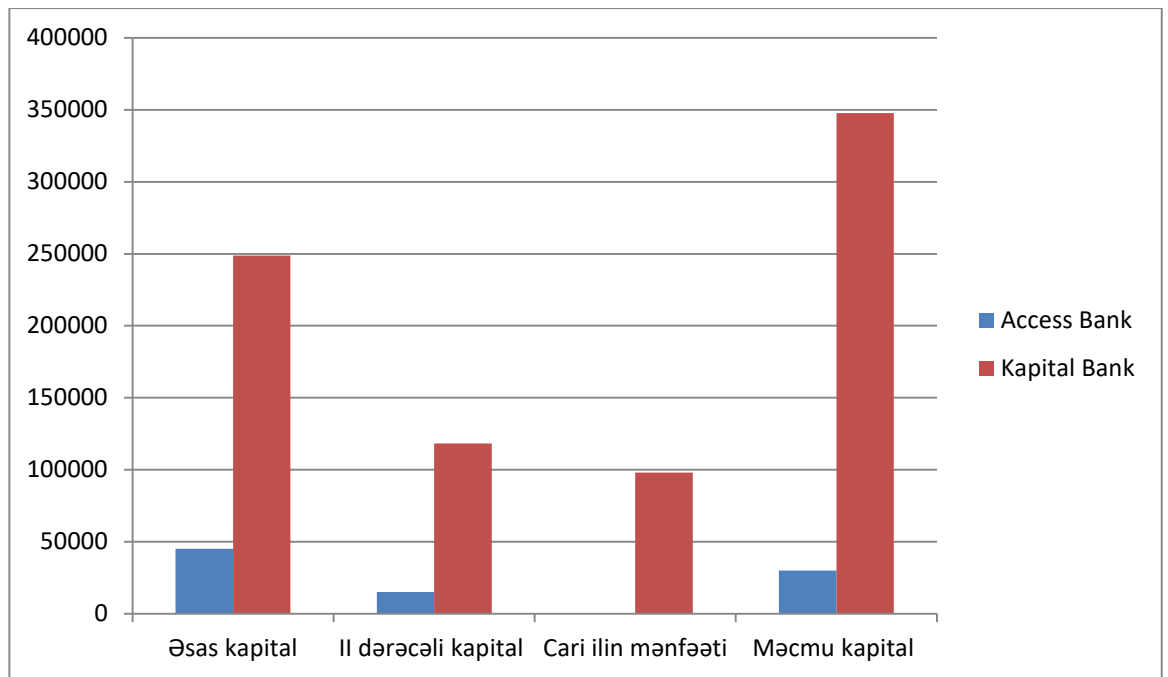
7.	Aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılmasına ayırmalar (xərclər), cəmi	47,701	93411
8.	Vergilər və bank fəaliyyəti ilə bağlı gözlənilməz xərclər ödənilənədək mənfəət (zərər) (sətir 6 çıx sətir 7)	75,275	129826
9.	Gözlənilməz fəaliyyət növlərindən və əvvəlki dövr üçün uçotdakı dəyişikliklərdən gəlir (xırc), cəmi	41,681	-
10.	Vergilər ödənilənədək mənfəət (zərər) (sətir 8 üstəgəl (çıx) sətir 9)	8,692	129826
11.	Mənfəətdən vergilər	32,989	31773
12.	Xalis mənfəət (zərər) (sətir 10 çıx sətir 11)		98053
13.	Elan olunmuş dividendlər, məbləğ		-

Mənbə: Kapital bank, maliyyə göstəriciləri

Ümumi mənzərəyə baxdıqda Kapital bankın vəziyyətinin yaxşı olduğunu görürük. Bunu deməyə bankın ümumi fəaliyyət, mənfəət və zərər göstəriciləri əsas verir.

Göstərilən iki bankın böhran diaqnostikasını həyata keçirmək üçün iki bankın göstəricilərini qarşılaşdıraraq. Bu prosesi daha aydın görmək üçün aşağıdakı qrafik bizim köməyimizə çatacaq.

Qrafik 2.2. Access və Kapital bankın 2018-ci ildə maliyyə göstəricilərinin müqayisəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir

Qrafikdən də aydın göründüyü kimi, 2018 – ci ilin son aylarında Kapital bankın göstəriciləri Access bankın maliyyə göstəricilərindən xeyli yüksəkdir. Belə ki, Həmin ildə, Access bankın əsas kapitalı 451 12,65 manat, ikinci dərəcəli kapitalı 15034,07 manat olduğu halda, Kapital bankın əsas kapitalı 248835 manat, ikinci dərəcəli kapitalı isə 118200 manat olmuşdur. Bundan başqa qrafikdə qarşılaşdırılan dəyərlərə əsasən aydın olur ki, cari ildə Access bankın mənfəəti 0.00 manat, Kapital bankın mənfəəti isə 98053 manat olmuşdur.

İki bankın mənfəət və zərər müqayisəsinə baxdıqda mövcud vəziyyət bariz görünür. Qeyd olunan hesabat nəticələri və qarşılaşdırmalara əsasən Access bankın böhran vəziyyətində olduğunu başa düşürük. Sözügedən böhranın eşiğinde olan Access bank rəhbərliyi, vəziyyətin ciddiliyini qəbul edib stress testlər və digər metodlarla bankın zəif nöqtələrini tapıb, risklərə dözümlülüyünü tez bir zamanda təmin etməzsə, ortada olan vəziyyətlə bank, fəaliyyətini uzun müddət davam etdirə bilməyib böhranın növbəti qurbanı olacaqdır.

FƏSİL 3. DEVALVASIYA NƏTİCƏSİNDƏ BANKLARIN FƏALİYYƏTİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

3.1. Devalvasiyanın bankların fəaliyyətinə təsirinin azaltma yolları və sağlamlaşdırma tədbirləri

Bank böhranının başlanğıcı öz əsasını bank sistemində böyük rolu olan bir neçə bankın ödəmə qabiliyyətində problemlərin yaranmasından götürür. Bank sisteminə vaxtında müdaxilə edilməməsi nəticəsində böhran sistemli xarakter ala bilər. Bank sisteminin böhrana girmə səbəbləri ölkələrin iqtisadiyyatıyla bağlı bir-birindən fərqlənir. Bu barədə yuxarıda “Bank böhranının təhlili” mövzusunda danışmışıq. Maliyyə böhranının komponentlərinə nəzər salarkən qeyd etmişdik ki, böhranı doğuran səbəblərdən biri bankın balansındakı pozuntulardır. Digər səbəblər isə faiz dərəcələrində yüksəlmə, fond birjalarında çöküş və qeyri-müəyyənliyin artımı hallarıdır. Ümumiyyətlə, bank böhranları bazar iqtisadiyyatına xasdır. Bank böhranlarının səbəbləri bilavasitə maliyyə sisteminin dövlətə və cəmiyyətə yüklədiyi maliyyə ağırlığı ilə bağlıdır. Birləşmiş ştatların ipoteka bazarından başlayan və sonradan bütün dünyaya yayılan böhran ən iri həcmli böhran hesab edilir. 1975-2009-cu illər ərzində 54 bank böhranı qeydə alınıb. Bu böhranlar təkcə bank sektoruna deyil, həmin sektordan kənara çıxaraq real iqtisadiyyata da neqativ təsirlərini göstərdilər. Bank böhranının ləğvinə yönəldilən məsrəflər dünya üzrə orta hesabla ÜDM-in 15- 20%-nə bərabərdir. Bu məsrəflər ölkələr üzrə bir-birindən fərqlənir. Bu göstərici bəzi ölkələrdə böyük olsa da, digərlərində çəkisinin az olması ilə seçilmişdir ¹¹.

Məsələn, İspaniyada, Macarıstanda bu göstərici ÜDM-in 15%-ni, Malayziyada 20.5%-ni, Meksikada 30%-dən yuxarı həddini təşkil etmişdir. Bəzi ölkələrdə bu göstərici ÜDM-in 40-50%-i səviyyəsində olmuşdur. Rusiyada banklarda yeridilən antiböhran idarəetmə tədbirlərinə sərf edilən məsrəflər ÜDM-in 21.7%-ni təşkil etmişdir. Böhran dövründə ABŞ-da bank sferasında keçirilən antiböhran idarəetmə tədbirləri ÜDM-in 38.7%-i səviyyəsində olmuşdur. Bu isə

¹¹ .Məsimli. “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan”. Məqalə. Bakı-2009

5500 mlrd. dollar deməkdir. Avropa regionunda bank böhranlarının aradan qaldırılmasına yönəldilən məsrəflər ÜDM-in 23.4%-i həcminə çatmış, yəni 3285mlrd. dollar olmuşdur. Ölkələr üzrə bank sektorunda antiböhran proqramının həyata keçirilməsi məsrəfləri bu cür olmuşdur: Almaniya 500 mlrd. avro, Fransa 360 mlrd. avro, İrlandiya 400 mlrd. avro və s. BVF-nin hesablamaları göstərir ki, böhran nəticəsində bankların itkilərinin məbləği 1.6 trln. dollaradək arta bilər. Bank böhranlarının qarşısının alınması istiqamətində ölkələrin aidiyyəti qurumları və mərkəzi bankları bankların strukturu yenilənməsini və böhran əleyhinə idarəetmə siyasəti tədbirlərini həyata keçirirlər.

Bank sisteminin struktur yenilənməsi və yeridilən antiböhran siyasətin istiqamətləri həmin ölkələrdəki konkret situasiyadan asılı olduğu üçün bank böhranlarının aradan qaldırılmasının ümumi strategiyası mövcud deyildir. Bank böhranlarının başvermə səbəbləri bir sıra ölkələrdə üst-üstə düşsə də, digərlərində özünün spesifikasiyası ilə fərqlənir. Onların qarşısının alınmasına yönələn tədbirlər bank böhranlarının konkret səbəblərindən dolayı müxtəlifdir. Antiböhran tədbirlərinin banklara yönəlmiş istiqamətlərini aşağıdakı adlar altında qruplaşdırmaq olar:

- sabitləşdirici;
- kreditləşdirmə;
- rekapitalizasiya və s.

Dövlətlərin bank sektorunda yaranmış böhranları aradan qaldırmağa yönələn tədbirlərini belə ümumiləşdirə bilərik:

1. Dövlətin bank sektorunun likvidliyinin saxlanılması və bankların vasitəçilik funksiyalarının həyata keçirilməsinin bərpa edilməsinə yönələn antiböhran tədbirləri;

2. Dövlətin bank sektorunun strukturunda dəyişikliklər etməsi;

3. Dövlətin bank sistemini tənzimləməsi və nəzarət tədbirlərini həyata keçirməsi.

Dövlətin bank sektorunda böhran əleyhinə idarəetmə siyasəti tətbiq etməsi ən əsas bankların ödəmə qabiliyyətlərinin bərpası ilə bağlıdır. Dövlətin banklarda

keçirdiyi böhran əleyhinə idarəetmə siyasətinin istiqamətləri özündə bank hesablasmalarının əvvəlki qaydada həyata keçirilməsinin bərpa edilməsini və bankların likvidliyinin təmin edilməsini əks etdirir.

Bank sisteminin antiböhran tədbirlər proqramında ölkənin mövcud makroiqtisadi vəziyyəti, tədbirlərin icra müddəti və icraçıları dəqiq əks etdirilməlidir. Bank sistemində həyata keçirilən təcili xilasetmə tədbirləri kimi bankların yenidən kapitallaşdırılmasını, banklarda sabit kredit xəttinin açılmasını, bankların balansını problemli aktivlərdən təmizləməklə onlara dövlət zəmanətinin verilməsini göstərmək olar. Böhran vədəsində bank sistemində stimullaşdırıcı siyasətin tətbiq olunması antiböhran tədbirlər paketinə daxil edilir.

Belə ki, müasir böhran zamanı bank sistemini böhrandan yayındırmağın vacib addımlarından biri kimi məcburi ehtiyat normalarını aşağı salmaq xüsusilə təqdirə layiqdir. 21 fevral 2015-ci ildə ölkəmizdə manatın devalvasiyası oldu. Devalvasiyanın səbəbi kimi əsas neft istehlakçısı ölkələrində artımın azalması ucbatından neftin qiymətinin 2014-cü ildən bəri 3 dəfəyə qədər enməsinə qeyd edirlər. Nəticədə ölkəyə valyuta daxilolmaları azalmışdır. Bu zaman manatın məzənnəsini qoruyub saxlamaq çətinləşmişdir. 21 dekabr 2015-ci ildə olan növbəti devalvasiyadan sonra manat üzən məzənnə rejiminə keçmişdir. Devalvasiya nəticəsində bir sıra problemlər meydana çıxmışdır.

Devalvasiyadan sonra xarici valyuta ilə götürülən kreditlərin qaytarılması çətinləşmişdir. Kredit istehlakçılarının borclarını geri qaytarmasında bir sıra problemlər yaranmışdır. Banklara birbaşa təsir göstərən bütün neqativ hallar onlarda riskli kreditlərin artmasına və aktivlərin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Bütün qeyd olunanlar bank sektorunda ciddi islahatların aparılmasını tələb edir. Banklarda zəruri böhran əleyhinə tədbirlərin tətbiqi nəticəsində əhalinin əmanətlərinin təhlükəsizliyi təmin edilməli, maliyyə dayanıqlığına nail olunmalı, likvidlik mövqeyi gücləndirilməlidir. Devalvasiyanın təsirinin nəticəsi olaraq bankların aktivlərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi səbəbi ilə, onlar öhdəliklərini icra etmək çətinliyi ilə

üzləşiblər. Banklar həm xarici borcların, həm də əmanətlərin qaytarılması problemləri ilə qarşılaşıblar¹².

Müasir günümüzdə bank sektorunda dünya təcrübəsində tətbiq olunmuş 2 əsas antiböhran mexanizmindən istifadə olunur:

- əmanətlərə dövlət zəmanətinin verilməsi;
- zərərli aktivlərin dövlət tərəfindən sağlamlaşdırılması.

Böhran zamanı dünya ölkələri kimi respublikamız da bank sektoru üçün xilasedici proqramlar işləyib hazırlayır. Müasir dövrdə bank sferasında aşağıdakı tədbirlərin tətbiq edilməsi müsbət səmərəsini verə bilər:

- Dövlətin müvəqqəti olaraq bank səhmlərində payçı qismində iştirak etməsi;
- Dövlət tərəfindən banklara yardım və güzəşt paketinin təqdim edilməsi;
- Bankların xarici maliyyə mənbələrindən cəlb etdikləri kreditlərə dövlət zəmanətinin verilməsi;
- Milli valyutada cəlb edilmiş əmanətlərin sığortalanma faizlərinin yüksəldilməsi;
- Əmanətlərin devalvasiyadan qorunması üçün indeksasiya sisteminin tətbiq olunması.

Göstərilən istiqamətlərdə tədbirlərin görülməsi bank sektorunu böhranın neqativ təsirlərindən yayındıraraq əvvəlki vəziyyətinə qaytara bilər.

Dünyanın müxtəlif dövrlərdə inflyasiya ilə mübarizə təcrübəsinə nəzər salsaq, xüsusilə də bu prosesin XX əsrdən etibarən inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətlərin yüksəlməsindən sonra baş verdiyini söyləyə bilərik. Bu dövrdə Qərb ölkələrində devalvasiya səviyyəsinin digər ölkələrdən fərqli olaraq nisbətən aşağı səviyyəsi də olmasına baxmayaraq, ümumilikdə bu proses həmin ölkələrdə bir çox məsələlərlə yanaşı, iqtisadi artıma və milli iqtisadiyyatlarına böyük təsir göstərmişdir. Buna müvafiq olaraq da artıq 70-ci və 80-ci illərin əvvəllərindən etibarən inkişaf etmiş ölkələrdə devalvasiya nın aradan qaldırılması ilə əlaqədar antidevalvasiya tədbirlərinin kütləvi şəkildə yerinə yetirməsi prosesi başlandı. Dünyanın devalvasiya

¹² V.Rüstəмова, R.Vaqifoğlu. "Manatın devalvasiyası qaçılmazdır". Məqalə. Bakı-2015

qarşı mübarizə tədbirlərini müxtəlif dövlətlərdə, o dövrdə baş verən devalvasiya və buna qarşı mübarizə vasitələrinin bu ölkələr üzrə təhlil edərək izah edə bilərik.

Tarixdə ilk devalvasiyanın baş verdiyi dövr və ölkə olaraq Fransanı misal göstərə bilərik. Bunun əsas səbəbi XVIII əsrdə baş verən inqilablar və daxildəki siyasi böhranlar olmuşdur. Belə ki, XIII əsrin ortalarından Fransada qiymət artımına o qədər də hiss edilməsə də, 1796-cı ildən etibarən vəziyyət tamamilə dəyişmiş və qiymət yüksəlişləri hətta 300% səviyyəsinə çatmışdır. Bu isə Fransanın milli pul vahidinin bu illər ərzində dəyərini 2 dəfə itirilməsinə və nəticə etibarilə pul kütləsinin dövriyyəyə daha çox buraxılmasına səbəb olmuşdur. Dövriyyəyə daha çox pul kütləsinin buraxılması isə öz növbəsində qiymətlərin səviyyəsinin qaldırılmasına və belə olduqda isə davamlı formada devalvasiyanın yaranmasına və yüksəlişinə gətirib çıxarmışdır. Fransada devalvasiya 2-ci dünya müharibəsindən sonra yenidən özünün ən yüksək həddinə çatmışdır. Bunun əsas səbəbi kimi isə hərbi xərcləri və ümumilikdə dövlət büdcə kəsirinin olması ilə əlaqəli formalaşan problemlər və milli pul vahidinin bir il ərzində 2 dəfə devalvasiyaya uğraması kimi göstərilirdi. Baş verən bu hadisələri səbəbi ilə Fransa hökuməti devalvasiya qarşı mübarizə tədbirləri ilə əlaqədar sabitləşdirmə planı elan edərək əmək haqqı, pərakəndə qiymətlər və bir sıra məsələlərlə əlaqədar tədbirlər gördü. Büdcə kəsirinin azaldılması üçün isə vergiləri əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, hərbi xərclərin azaldılması ixracını daha da artırılmasını nəzərdə tutan sağlamlaşdırma planlarının tətbiq etdi ¹³.

Tarixdə Amerikada baş verən devalvasiya da əsasən silah və hərbi təchizatın artımına və əlaqədar olmuşdur. Bununla yanaşı, əmtəə istehsalının artımının pul kütləsinin artımından geridə qalması, devalvasiyanın xarakteri daşıyırdı. Belə ki, XX əsrin ortalarında nəqd pul kütləsi 45% təşkil etdiyi halda, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi sadəcə 27% artmışdı. Amerikada müxtəlif illər ərzində devalvasiyanın baş verməsinin digər dövlətlərdən fərqi ondan ibarət idi ki, burada dolların əmtəələrə münasibətdə dəyərdən düşməsi, qızıl tutumluluğunun azalması ilə müşayiət

¹³ G.Kərimli. "Qlobal maliyyə böhranının ikinci dalğası qaçılmazdır". "Ülfət qəzeti". Bakı-2010

olunmamışdır. Lakin baş verən bütün proseslərin nəzdində Amerikada devalvasiya ilə mübarizə tədbirləri onun nəticə etibarilə səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra İngiltərədə sənayecə inkişaf etmiş bir ölkə kimi sürətli devalvasiya tempi müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə də 1950-1960-cı illərdə pərakəndə qiymətlər il ərzində 4.2%, 1970-1980-ci illərdə isə 13.4% artmışdır. İngiltərədə devalvasiyanın yaranma səbəbləri əsasən istehsal sahəsi ilə əlaqələndirilirdi. Ümumilikdə devalvasiya qarşı mübarizə məsələlərində İngiltərə Bankı müxtəlif üsullardan istifadə edirdi. Bu üsulları, nağd pul kredit siyasətinin tənzimlənməsində neokeynçilik yanaşmasından istifadə də aid edir. Buna müvafiq olaraq pul kredit siyasətinin 3 metoduna üstünlük verilirdi. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- İngiltərə Bankının faiz dərəcəsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlər ;
- Özəl sektora verilən borcların tətbiqinə nəzarət üzrə birbaşa nəzarət metodlarından istifadə edilməsi ;
- Xüsusi depozitlərin normalarının dəyişdirilməsi ;

XX əsrin sonunda Rusiyanın iqtisadi həyatında nağd maliyyə ili sabitləşməsindən və iqtisadiyyatından devalvasiya proseslərinin xarakterizə olduğu və yüksək qiymət artımının müşahidə olunduğu bir dövrü əhatə etmişdir. Bu artım ilin sonuna doğru daha da artmış və 60%-ə çatmışdır. İnflyasiyanın Rusiya iqtisadiyyatından geri qayıtmasından və ümumilikdə bu kredit sisteminin və bütün strukturlar üzrə mənfi nəticələrin meydana gəlməsindən, ölkədə xarici investisiya qoyuluşlarının azalmasına səbəb olmuşdur. İnflyasiyanın aradan qaldırması ilə əlaqədar həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi ümumilikdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində problemlər də pul mexanizminin transformasiyası ilə əlaqədar idi. Lakin buna baxmayaraq 1992-1997- ci ilə orda həyata keçirilən antidevalvasiya siyasəti ümumilikdə təsərrüfat əlaqələri üzrə barter rolunun artırılmasından, pul kütləsinin məhdudlaşdırılması və bunun vasitəsilə ödəmələrin kluba artımından həmçinin istehsalın aşağı düşməsi səbəb olmuşdur.

Ukraynada devalvasiyanın yaranması səbəbi kimi gənc ölkədə fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətin zəif olması və bunun nəticə etibarilə qiymətinin artımı devalvasiya ya gətirib çıxarması olub. Buna müvafiq olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər ölkə iqtisadiyyatını effektiv şəkildə fəaliyyətinin əsasa onun maliyyə vəziyyəti ilə qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Elə buna görə də hər bir ölkədə, maliyyə kredit sisteminin və maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin əldə edilməsi devalvasiya səviyyəsində təhlükəsiz həddə olmasına birbaşa təsir edir. Ukraynada devalvasiya 1993-cü ildən etibarən daha yüksək səviyyədə olmuşdur. Ümumilikdə, bu ölkə üzrə baş verən devalvasiya amillərinə aşağıdakılar səbəb olmuşdur ¹⁴:

- Enerjidaşıyıcılarının qiymətlərinin artırılması;
- Xammalın, materialların qiymətinin artırılması;
- Zərərlə işləyən müəssisələrin başa kreditləşmənin tətbiqi nəticəsində nağdsız dövriyyənin artımı artımı;
- Sənaye istehsalının müxtəlif növləri üzrə qiymətqoyma prosesinin reallaşdırılması;

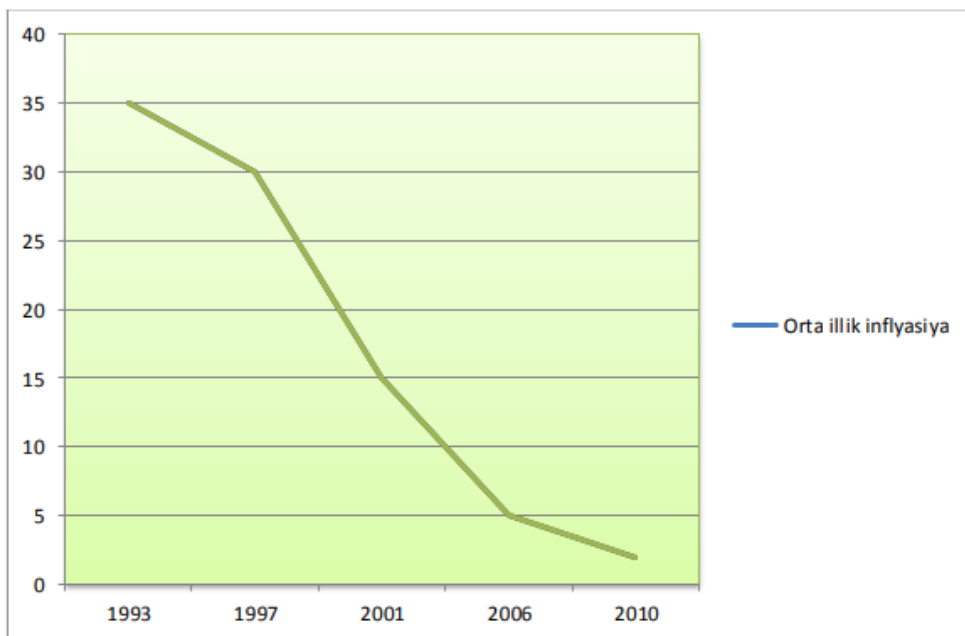
Sadaladığımız bu amillərin və ümumilikdə bu illər ərzində devalvasiyanın yüksək olması, Ukraynada hiperdevalvasiya nın baş verməsi ilə nəticələnmişdi. Məhz hiperdevalvasiyanın təsiri ilə əlaqədar olaraq ümumi daxili məhsulun səviyyəsi kəskin surətdə azalmışdır. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Ukraynada da baş verən devalvasiya nəticə etibarilə onun səviyyəsinin yüksək olması, kreditə görə faizlərin daha çox olmasına gətirib çıxardı.

Polşanın devalvasiya ilə mübarizə təcrübəsinə nəzər salsaq, hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki devalvasiya nın yüksək səviyyəsi bu ölkədə 1988-ci ildə müşahidə edilmiş və növbəti illərdə isə 2 dəfə artmışdır. Baş verən bütün bu proseslərləəlaqədar dövlət , devalvasiya ilə mübarizə ilə əlaqədar şok terapiyası adlanan devalvasiya tədbirlərinin icra edilməsinə başladı. Bu kompleks tədbirləri özündə aşağıdakı sadalayacağımız məsələlər üzrə dövlətin müxtəlif kompleks

¹⁴ V.K.Lomakin. "Dünya iqtisadiyyatı". Dərslik. (Rus dilindən tərcümə). "İqtisad Universiteti Nəşriyyatı". Bakı-2013

tədbirlər sistemini özündə əks etdirir. Yerinə yetirilən bütün bu antidevalvasiya siyasəti ilə əlaqədar tədbirlər tam olaraq Polşa da tam sabitliyin əldə olunması ilə nəticələnməsə də, ümumilikdə devalvasiya səviyyəsinin azaldılması və buna müvafiq olaraq bəzi məsələnin tənzimlənməsində mühüm rol oynadı.

Diagram 3.2. Polşada 1993-2010-cu illər ərzində orta illik devalvasiya

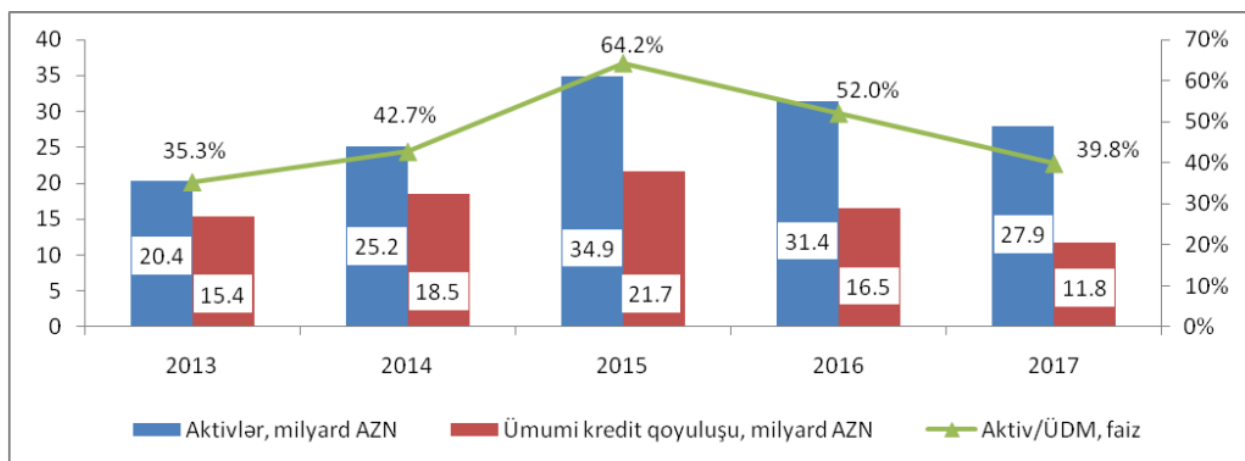
2015-ci ildə iki dəfə hiss olunacaq devalvasiyaya getmək məcburiyyətində olan Azərbaycanda, milli valyutanın məzənnəsini 50% ucuzlaşaraq 1 manat üçün 1.28 dollardan 0,65 dollara qədər aşağı düşdü. Bundan sonra milli valyutanın üzən məzənnəyə keçirilməsinin elan olunması ilə onun qiymətinin aşağı düşməsi davam etdirilsə də, 2017-ci il aprel ayından faktiki olaraq 1 manatın rəsmi məzənnəsi 0,59 dollar səviyyəsində sabit olaraq qalmaqdadır.

Qeyd etdiyimiz kimi devalvasiya ilkin formada bank sistemlərinə zərər vurur. Elə sözügedən ildə də Azərbaycanda devalvasiya banklara ciddi təsir göstərdi. Xarici valyutadan alınmış kreditlərin geri alınmasında meydana çıxmış çətinlik bank sektorunun maliyyə vəziyyətinin pisə doğru getməyinə səbəb oldu. Respublikanın ən böyük bankı olan, bank sektorunda 40% payı olan Beynəlxalq Bank müflisləşmə riski ilə qarşı-qarşıya gəldi. Dövlətin milyardlarda manat vəsaiti hesabına bu bankın aktivlərinin vacib hissəsi yaxşılaşdırıldı, xarici borc öhdəliklərini isə dövlət öz

boynuna götürdü. Dövlət banklara müəyyən dəstəklər versə də, dollar kreditlərinin geri ödənilməsinə banklarla müştərilərin öhtəliyinə qoydu, bunun nəticəsində problemlı kreditlər bank sektorunun əsas bəlasına çevrildi.

Bank sektorunda yığılmış aktivlərin həcmi azalmışdır. Bankların depozit və kredit qoyuluşlarında azalma onların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə və azalmasına gətirib çıxardı. Mərkəz Bankı və maliyyə bazarlarında Control otağının statistikasının təhlili göstərir təhliinə baxdığımızda görürük ki, devalvasiyaya əvvəlki iki ildə aktivlərini 71,2% yüksəltməyi bacaran banklar devalvasiyaya sonrakı önümüzdəki iki il içində aktivlərinin 20% -ni əldən verməli oldular. Varlıq azalmasının əsas səbəbi Beynəlxalq Bank zərərli aktivlərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bank olmayan "Aqrarkredit" kredit birliyinə köçürməsi və bəzi bankların vəziyyətə dözə bilməyib bağlanmasıdır. 2015-ci ildə bankların aktivləri 35 milyard Türk lirəsinə yaxınlaşdı, bu da tarixi rekord limitdir. 2015-ci ildə yaşanan yüksək artımın (38,6%) əsas səbəbi manatın nominal məzənnəsinin ucuzlaşması nəticəsində valyuta aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi olub. Bəhs olunan vəziyyətin təhlilinə aşağıdakı qrafikdə nəzər yetirə bilərik (Qrafik 3.1).

Qrafik 3.1. Bank sektorunun aktivləri, 2013-2017-ci illərdə milyon manatla

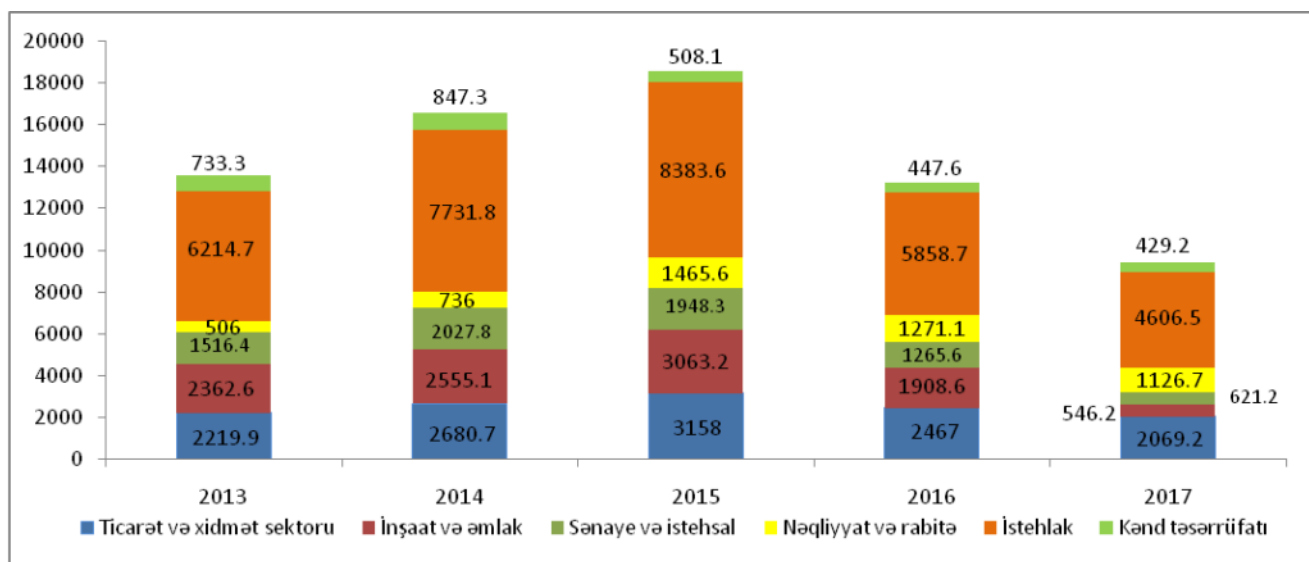

Mənbə: Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası

Bank sferasının dollarlaşması nəzdində nominal ÜDM-in aşağı düşməsi bank aktivlərinin ÜDM-də hissəsini xeyli dərəcədə yüksəltse də, bu yüksəliş uzunmüddətli və dayanıqlı olmadı. Belə ki, 2013-cü ildə ÜDM-də 35,3%-lik paya sahib bank aktivləri “devalvasiya ili”ndə özünün ən yüksək dərəcəsinə – 64,2%-ə

çatıb, ancaq bundan sonrakı illərdə yenidən aşağı düşərək 2017-ci ildə 39,8%-ə qədər azalıb. “Devalvasiya ili”ndə aktivlərin hissəsinin yüksəlməsinə səbəb aktivlərin dollarlaşması dərəcəsinin çoxalması ilə əlaqədardır. (Qrafik 3.2)

Qrafik 3.2. Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası, milyon AZN
(2013-2017)

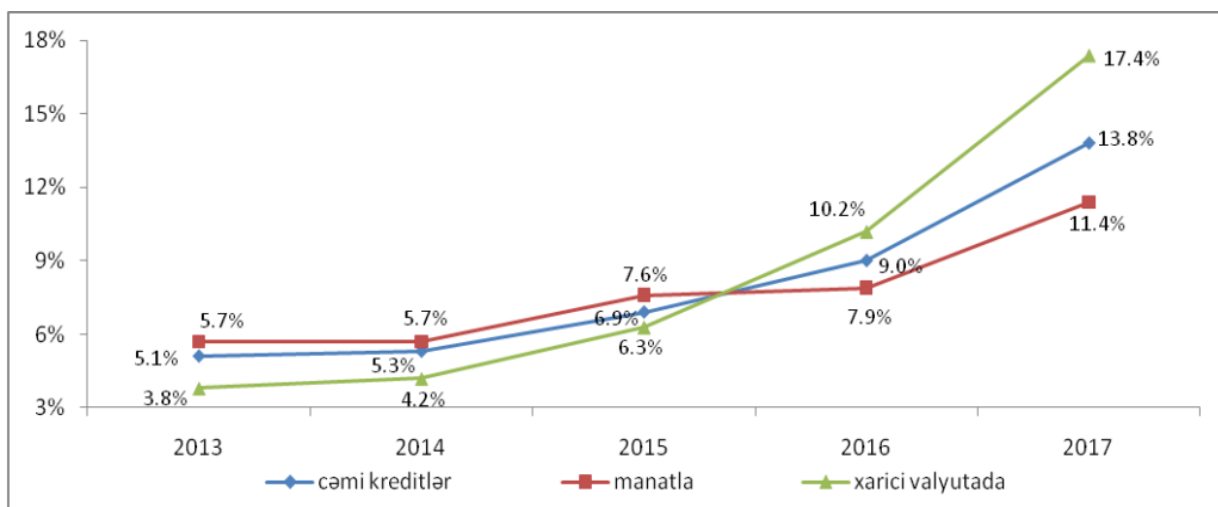
Mənbə: Mərkəzi Bank

Devalvasiyadan əvvəlki dövrdə kreditləşmənin yüksəlməsi sonradan aşağı düşmə ilə izlənilib. Artıma səbəb olan amillər içində təkcə kreditin valyuta quruluşunun dollarlaşması yox, bununla birlikdə bankların aktiv maliyyələşmə aparması ilə əlaqədardır. Ancaq aşağı düşməyə səbəb problemli kreditlərin çoxalması səbəbindən bank aktivlərinin qeyri-işlək vəziyyət alması, müştərilərin dollar kreditlərindən çıxınması, eləcə də manatın dollara müqayisədə nisbətən bahalaşmasıdır. Məsələn, ticarət və xidmət sektoru 34,5%, tikinti və əmlak sektoru 82,2%, sənaye və istehsal sahələri 68,1%, nəqliyyat və kommunikasiya sektoru 23,1%, kənd təsərrüfatı və emal sektoru 15,5%, istehlak kreditləri cəmi ildə% 45.1 azaldıldı. (Qrafik 3.2).

Bankların maliyyələrini qeyri-işlək hala salan, kreditləşməni azaldan və bəzi bankların bağlanması əsas amil kimi qiymətləndirən zaman keçmiş kreditlər devalvasiyadan sonra kəskin yüksəldi. Mərkəzi Bankın rəsmi məlumatına əsasən, cəmi kreditlərdə problemli kreditlərin hissəsi 2013-cü ildəki 5,1%-dən 2017-ci ildəki 13,8%-ə kimi qalxmışdır. Bəhs olunan vəziyyət, indiki dövr üçün bank

sektoru üçün kritik hədd hesab olunur. Xarici valyutada əldə olunmuş kreditlərin geri ödənilməsi məsələsi daha aktualdır. Banklar tərəfindən dollarla yatırılmış hər 100 manatın 17,4 manatını geri ödəmək mümkün olmamışdır. Beynəlxalq təşkilatların statistik göstəriciləri rəsmi məlumatlardan bir qədər fərqlidir. Məsələn, Fitch reyting agentliyinin son açıqlamasında Azərbaycanda problemli kreditlərin payının 20% olduğu göstərilir. (Qrafik 3)

Qrafik 3.3. Vaxtı keçmiş kreditlərin payı (2013-2017)

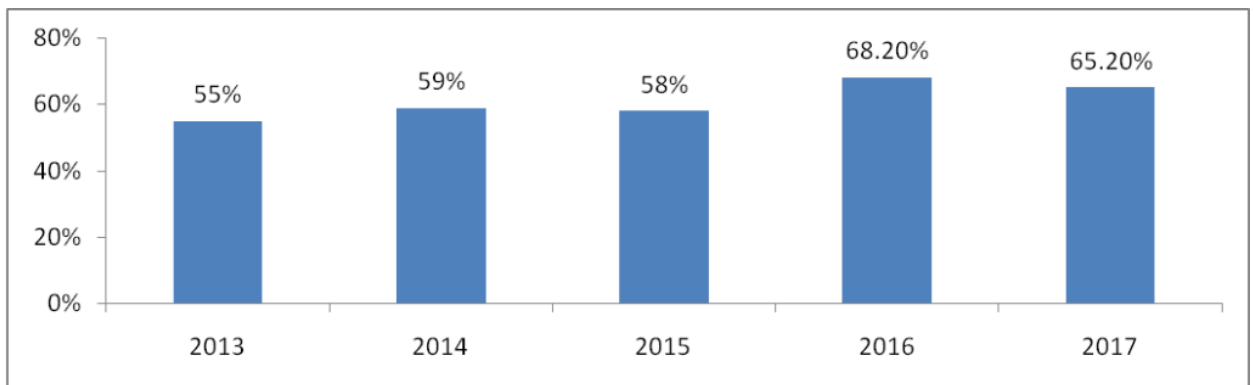

Mənbə: Mərkəzi Bank

Əhəlinin bank xidmətlərinə əlçatanlığı azalıb.

Burada əhaliyə xidmət edən bankların filialları kimi bank banklarının və POS terminallarının sayı nəzərdə tutulur. Bank sektorunda dissociasiya artmışdır. Devalvasiyan bank sektorunun yaratdığı problemlərdən biridir. Bu dəfə banklar bazarın tərk edilməsində xüsusi rol oynayır. Qapalı banklar zamanı kifayət qədər böyük banklar (Bank Standardı, Bank Technique) olmasına baxmayaraq, bazardan qaçmaq mümkün olmayıb. Buna görə banklar və sahibkarlar öz maliyyə materiallarını daha təhlükəsiz hesab edən böyük banklarda sərf edirlər.

Qrafik 3.4. 2013-2017-ci illər üzrə ilk 5 bankın bazar payı, faizlə

Mənbə: Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası

Bank statistikasının sübut edir ki, ilk 5 yerdə duran bankların məcmu aliyyə vəsaitlərində xüsusi çəkisi 2013-cü il üçün 55% olsa da, 2017-ci ildə bu göstərici 65,2%-ə kimi artmışdır. 2016-cı ildə 5 bankın bazar hissəsi 68,2%-ə yüksəlsə də, növbəti ildə nisbətən azalma müşahidə olunub. (Qrafik 3.4)

3.2. Azərbaycanın Mərkəzi Bankının antiböhran strategiyası və dünya təcrübəsi

İnflyasiya müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyəti üçün iqtisadi problem olaraq qalmaqdadır. Onun qlobal xarakter kəsb etməsi, devalvasiya prosesini aktuallaşdıran əsas istiqamət hesab edilir. Müxtəlif dövlətlər tərəfindən devalvasiyaya qarşı tədbirlərin həyata keçirilməsində həmin ölkələrin Mərkəzi bankları tərəfindən yerinə yetirilən pul kredit siyasətlərinin əsas hədəflərindən biri və ən başlıcası, qiymətlərin stabilliyinin təmin edilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə ümumilikdə, mərkəzi banklar tərəfindən müxtəlif strategiyalar seçilərək il ərzində təsdiq edilir və buna müvafiq olaraq pul kütləsinin iqtisadi artımına hədəflənməsi və pul kredit siyasətinin rejimlərinin seçilməsi ümumilikdə devalvasiya qarşı tədbirləri özündə ehtiva edir. Belə olduqda isə Mərkəzi Bank tərəfindən yerinə yetirilən pul kredit siyasətinin əsas hədəfi yəni devalvasiya həddinin müəyyənləşdirilməsi və təyin edilməsidir. Bu halda bütün diqqəti qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun siyasi göstəricilərinin əldə olunmasından ibarət olur və bu zaman aralıq hədəflər diqqət mərkəzində olmur. Mərkəzi Bankın yeganə məqsədi isə devalvasiya göstəricisini əldə etməklə ölkədə qiymətlərin stabilliyinin nail

olunmasından ibarət olur. Bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı Mərkəzi Bank devalvasiya həddinə, elan etməklə yanaşı, dövlət sektorunda, eləcə də özəl sektor üzrə devalvasiya gözləntilərinin formalaşdırır və bu gözləntilər vasitəsilə müxtəlif subyektlər arasında qərarlar üzrə dəyişikliklər icra edilir.

Mərkəzi Bankının pul kredit siyasəti eləcə də müxtəlif kanallar vasitəsilə bankda maliyyə sektorlarına təsir xüsusiyyətləri nəticə etibarilə istehlak, məcmu tələb və təklifi investisiya və müxtəlif səviyyələr üzrə hədəfə nail olmaq istiqamətində tənzimlənir:

- ⌘ Mərkəzi Bankın ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi ;
- ⌘ Qiymətlərin stabilliyinin monetar siyasətə uyğun hədəflərin seçilməsi ;
- ⌘ Ortamüddətli dövr üçün devalvasiya həddinin müəyyənəndirilməsi ;
- ⌘ Gələcək planlar və gələcək fəaliyyətlə əlaqədar qərar qəbul ediləcək qərarlar üzrə monetar siyasətin şəffaflığının təmin edilməsi ;
- ⌘ Effektiv informasiya strategiyasının qurulması ;

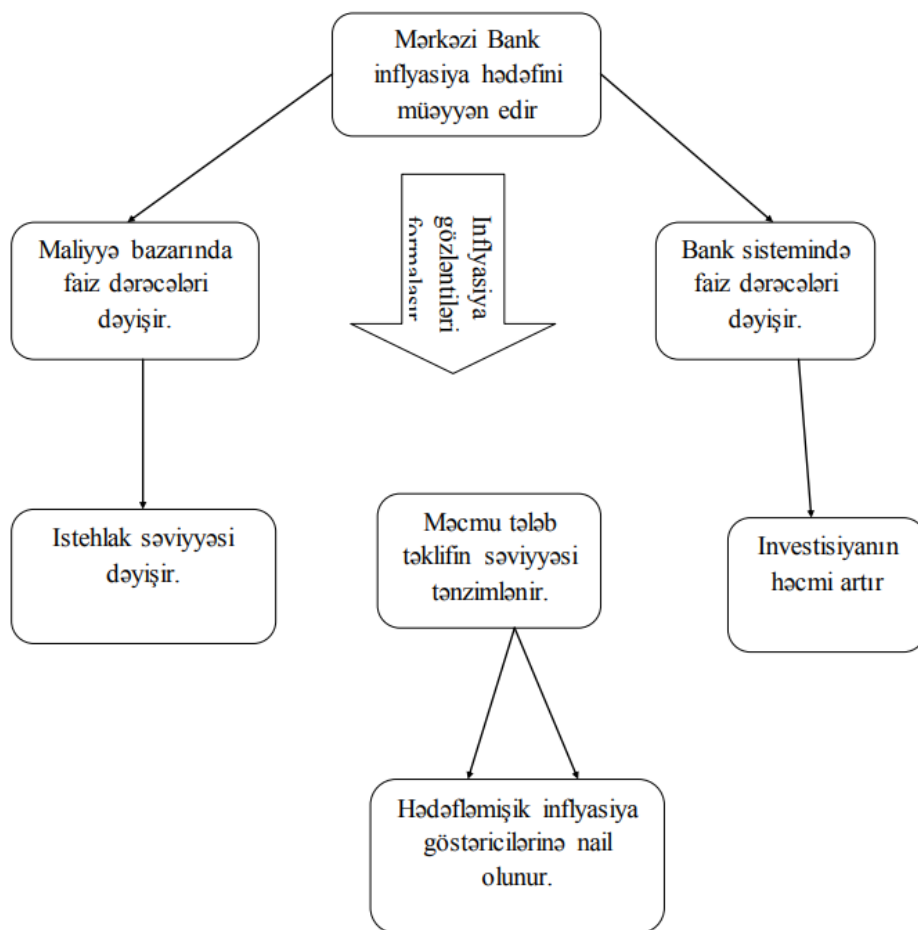
Orta müddətli dövr üçün devalvasiya həddini Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənəndirilməsi devalvasiya rejiminin əsas elementi hesab olunur ki, burada Mərkəzi Bank proqnozlaşdırılan devalvasiya həddini təmin etməklə, nəticədə devalvasiya gözləntiləri formalaşır və bu gözləntilərin müvafiq bazar iştirakçılarının qərarlara təsir etmək imkanına malik olur ¹⁵.

Qiymətin artımının qarşısının alınması və buna uyğun şəkildə qiymətlərin stabilliyini əsas məqsəd kimi seçilməsi isə monetar siyasətinin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bu zaman iqtisadi inkişaf planı daimi şəkildə sürətləndirilməsi və valyuta kursunun sabitliyinin təmin edilməsi bununla yanaşı, pul kütləsinin davamlı artımının reallaşdırılması, monetar siyasətin qarşısına qoyduğu əsas məqsədi kimi devalvasiyanın düzgün proqnozlaşdırılması və rejiminə diqqət mərkəzində saxlanılır. Effektiv informasiya strategiyasının qurulması isə optimal devalvasiya həddini proqnoz araşdırılmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiyanın məzmunu ondan ibarətdir ki, onun vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatında maliyyə və real

¹⁵ "Dünya İqtisadiyyatının İnkişaf Paradiqması:Bazar və Sonrası" mövzusunda Məruzələr Kitabı. Bakı-2013

sektorları haqqında ətraflı və müfəssəl məlumatlar toplanılır və bu istiqamətdə toplanan məlumatlardan istifadə edərək ehtiyac olduğu təqdirdə bu məlumatlar ictimaiyyətə çatdırılır.

Mərkəzi Bankın ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində xarici valyuta ehtiyatların optimal səviyyədə saxlanması da gələcək fəaliyyəti üzrə baş verə biləcək hər hansı bir mənfi halların azaldılmasından və aradan qaldırılmasında müsbət rol oynaya bilər. belə ki, ödəmə qabiliyyətinin kifayət qədər yaxşı və güclü şəkildə formalaşması, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinə ictimaiyyət tərəfindən inam formalaşdırır. Ümumilikdə, Mərkəzi Bank tərəfindən devalvasiya nın səviyyəsinin proqnozlaşdırılması mexanizminə nəzər salaq.

Sxem 3.1. Mərkəzi Bankın devalvasiyanın hədəflənməsi rejimi üzrə mexanizmi

Digər ölkələrlə yanaşı da Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də bu devalvasiyanın sürətləndirilməsi və proqnozlaşdırılan həddən kənara çıxması halları müşahidə edilə

bilər. Belə ki, ölkəmizdə 2006-cı ildə orta illik devalvasiya həddini 8.4 % təşkil etmişdir. Mərkəzi Bankın bu istiqamətdə açıqlamalarına əsasən, devalvasiya göstəricisinin 23%-i Qeyri monetar amillərlə , 77 %-i isə monetar amillərlə əlaqəli olmuşdur. Rəsmi məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, devalvasiya bir sıra faktorların təsiri altında formalaşır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Fiskal- valyuta ekspansiyası;
- 2) Məsrəf devalvasiyası;
- 3) əmək məhsuldarlığının artım tempi əmək haqqının artım tempi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin və fərqi artması;
- 4) tələbin təklifə nisbətən yüksək artım tempi və belə şəraitdə təklifin genişlənən tələbə nisbətən daha gec reaksiya verməsidir;
- 5) enerji daşıyıcılarının dünya qiymətlərinin artmasının təsiri altında partnyor ölkələrdən devalvasiya idxalı.

Bu faktorlara əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkəmiz üçün devalvasiya prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və aktual hesab edilir. Buna müvafiq olaraq, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı yeni mərhələyə daxil olduğu bir şəraitdə makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq, eləcədə maliyyə ehtiyatlarını səfərbər etmək və onlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq, mövcud işgüzar mühit və investisiya fəallığını, habelə həyata keçirilən islahatların sosial əhəmiyyətini və əhalinin gəlirlərinin devalvasiya prosesindən qorumaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasında antidevalvasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına 2005-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu zaman müvafiq formada Mərkəzi Bankın dövlətlə birlikdə yerinə yetirdiyi antidevalvasiya tədbirləri tez bir zamanda özünün yüksək qiymət artımlarını sona çatması və stabilləşməsi ilə əvəz olunmuşdur ¹⁶.

Müasir dövrdəki devalvasiya həddi ölkədə gedən bir sıra proseslərdə məşğulluq, iqtisadi inkişaf tempini yüksək həddin saxlanılması, əmək haqqı

¹⁶ E.Əliyev. "Milli iqtisadiyyatın lokomotivi olan bank sektoru global böhranı əzmlə dəf edir:Respublikamızın uğurla həyata keçirdiyi antiböhran tədbirləri bank sektorunun hər hansı problemlə üzləşməsini birmənalı istisna edir".[Mətn] //Azərbaycan-2009-13 mart-5səh.

qiymətlərin tənzimlənməsi və ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin məhsul istehsalı zamanı onların müəyyənləşdirdiyi qiymətlərin tənzimlənməsi baxımından mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə Mərkəzi Bankının müstəqil formada fəaliyyəti və müstəqilliyinin qanunvericiliyin təmin olunması, devalvasiya rejimində effektivini artıran səbəblərdən hesab edilir. Belə ki, Mərkəzi Bankın müstəqil formada fəaliyyət göstərməsi ölkədəki pul kredit siyasətini də müstəqil və düzgün qərarlardan müxtəlif təzyiqlərdən qorunması mənasını ifadə edir. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bank Haqqında Qanundan onun müstəqilliyi vurğulanaraq, əsas hədəfi qiymətlərin stabilliyinin təmin edilməsi və həmçinin Mərkəzi Bankın hesabatlıq formasını dəqiq şəkildə müəyyən edilməsinin devalvasiya nın səviyyəsinin düzgün formada proqnozlaşdırılmasında əhəmiyyəti əks edilmişdir.

Ümumilikdə, Mərkəzi Bankın devalvasiya ya qarşı mübarizə tədbirləri üzrə effektiv addımlarından biridə ilk növbədə müstəqil indeks əmsalının yüksəldilməsi hesab edilir ki, məhz müstəqillik əmsalının artırılması devalvasiya ya nəzarət və antidevalvasiya tədbirlərinin effektiv şəkildə yerinə yetirilməsinin əsas şərtidir. Bu müstəqillik əmsalının yüksəldilməsi istiqamətində yerinə yetirilən tədbirlərdən biri isə devalvasiyanın proqnozlaşdırılması üzrə məsuliyyət daşıyan strukturların fəaliyyətinin daha müstəqil və ən möhkəm əsaslarının qurulması üçün daima müxtəlif tədbirlər yerinə yetirməsi və eyni zamanda, beynəlxalq təcrübədən istifadə etməsidir. Mərkəzi Bank tərəfindən devalvasiya qarşı mübarizə tədbirləri içərisində onun yerinə yetirdiyi pul kredit siyasətinin əsas fəaliyyətləri də çıxış edir. Bunları nəzər salaq¹⁷:

- Açıq bazarda əməliyyatlar ;
- Ehtiyat tələbləri ;
- Qısa müddətli yenidən maliyyələşdirmə əməliyyatları.

Açıq bazarda əməliyyatlarla ölkədəki müxtəlif maliyyə institutlarının sərəncamında olan vəsaitlərin həcmnin artırılması və yaxud da azaldılması

¹⁷ E.Hacalıyev. "Qlobal maliyyə-iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik təmin edilib".[Mətn]//Azərbaycan-2016-22 sentyabr-7səh.

məqsədlə qiymətli kağızın alqı-satqısını özündə əks etdirir. Bu əməliyyatlara repo, əks repo, svot, spot əməliyyatları daxildir. Bu əməliyyatlara ayrıca nəzər saldıqdan repo əməliyyatları Mərkəzi Bank tərəfindən qiymətli kağızların banka satışı və eyni zamandan həmin bank tərəfindən yenidən alışı özündə əks etdirir. Əks-repo əməliyyatlara isə müvəkkil bank vasitəsi ilə qiymətli kağızların Mərkəzi Banka satışı və yenidən Mərkəzi Bank tərəfindən həmin qiymətli kağızları müvəkkil banka satmaq kimi rəsmiləşdirən maliyyə əməliyyatlarıdır. Svop əməliyyatlara isə müəyyən bir dövrdən sonra alınan və yenidən mübadilə edilmək şərti ilə milli valyutanın xarici valyuta mübadilə prosesidir. Onun özünün də bir neçə funksiyası vardır və bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Likvidliyin idarəedilməsi – Mərkəzi Bank tərəfindən ehtiyat tələblərinin korreksiya edilməsi bankların likvidliyinin idarə edilməsinə şərait yaradır.

2. Pul təklifinin tənzimlənməsi – Ehtiyat tələbləri vasitəsilə bankların kredit emissiyasının məhdudlaşdırılması baş verə bilər.

3. Pul buferi- banklararası bazarda likvidlik çatışmazlığı zamanı qısa müddətli faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə özündə əks etdirir. Bu situasiyanın tənzimlənməsi və stabilləşdirilməsi məqsədlə Mərkəzi Bank ehtiyat tələblərin aşağı salaraq bazaralikvid vəsaitlərin daxil olmasına şərait yaradır.

Nəticə

Tədqiqat işində devalvasiya mahiyyəti analiz olunmuş, risklərin idarə edilməsi üsulları müəyyən edilmiş və risklərin idarə edilməsi zamanı qarşılaşdıqları problemlər araşdırılmışdır. Riskin bu və digər fəaliyyət itkisinin nəticəsi olması gözlənilir. Risklərin qəbul edilməsi bank işinin əsasını təşkil edir. Banklar əvvəlcədən qəbul edilən risklərin idarə oluna biləcəyini bildikdə müvəffəqiyyətə nail ola bilərlər və həm də maliyyə və tıxaclarda özləri ilə məşğul ola biləcəklər. Banklar daha çox mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Ancaq bu təşəbbüs itkiyə səbəb ola bilər. Bank əməliyyatlarının riskləri, ehtimal ki, bankın planladığından daha az maddi əldə olma ehtimalını ehtiva edir. Alınan məbləğ nə qədər yüksəksə, risk daha çox olur. Devalvasiya effektiv idarəetmə devalüasyon monitorundan onların qiymətləndirilməsinə qədər geniş sahələri əhatə edir. Hər bir bank azaldılması barədə düşünməlidir. Bankın fəaliyyətini davam etdirməsi çox vacibdir. Risklərin minimallaşdırılması riskləri azaltmaq, yəni daha aydın şəkildə idarə etmək üçün bir növ mübarizədir. Bu proses özündə ehtiva edir: riskləri görmək; onların faktiki dərəcələri və nəticələrini müəyyənləşdirmək; Onların qarşısının alınması və ya azaldılması ilə bağlı tədbirlərin planını hazırlayın. Bank riskləri ilə mübarizə aparmaq üçün ən çox istifadə edilən üsullar: Risklərin aradan qaldırılması və ya rədd edilməsi üsulu; özünü risk vermək; itkilərin qarşısının alınması; sığortalanma; risklərin ötürülməsi.

Devalvaziyanın azaldılması üsulları aşağıdakılardır:

- 1) bunker;
- 2) maliyyə resurslarının yaradılması (özünü sığorta);
- 3) diversifikasiya;
- 4) sahibkarlıq layihələri iştirakçıları arasında risk bölüşdürülməsi.

Beləliklə, müasir şəraitdə kredit təşkilatlarının idarə edilməsi üçün risk idarəetmə sisteminin yaradılması və bu sistem çərçivəsində onun xüsusiyyətlərinə və ölçülərinə görə kifayət qədər fəaliyyət yaratmaq vacibdir.

Banklarda devalvasiyanın aradan qaldırılması üçün aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. Bankların kredit portfelinə uyğun bankın vəziyyətinə əsasən mütamadi dəyişən model hazırlmaq;
2. Banklarda daim stress testlər keçirmək;
3. Bankın içində olduğu vəziyyəti daim araşdırıb zəif nöqtələri aşkarlamaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “Dünya İqtisadiyyatının İnkişaf Paradiqması:Bazar və Sonrası” mövzusunda Məruzələr Kitabı. Bakı-2013
2. A.Zülfüqarov, O.İsmayılov. “Bank böhranları:qiymətləndirmə metodologiyaları”. Bakı-2009
3. E.Əliyev. “Milli iqtisadiyyatın lokomotivi olan bank sektoru qlobal böhranı əzmlə dəf edir:Respublikamızın uğurla həyata keçirdiyi antiböhran tədbirləri bank sektorunun hər hansı problemlə üzləşməsini birmənalı istisna edir”. [Mətn] //Azərbaycan-2009-13 mart-5səh.
4. E.Hacalıyev. “Qlobal maliyyə-iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik təmin edilib”. [Mətn]//Azərbaycan-2016-22 sentyabr-7səh.
5. E.Sadıqov. “Bank əməliyyatları”. Bakı-2010
6. F.F.Mustafayev. “Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri”. “Elm”. Bakı-2008
7. G.Kərimli. “Qlobal maliyyə böhranının ikinci dalğası qaçılmazdır”. “Ülfət qəzeti”. Bakı-2010
8. İ.İsayev. “Manatın devalvasiyası məqsədəuyğun addımdır”. Məqalə. Bakı-2015
9. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
- 10.Məsimli. “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan”. Məqalə. Bakı-2009
- 11.Q.İbadoğlu. “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri”. Məqalə. Bakı-2009
- 12.Stiqlicinsin məruzəsi. “Beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemində islahatlar:qlobal böhranın nəticələri” barədə. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. Bakı-2012
- 13.V.Bayramov, K.Kərimzadə, İ.Poluxov. “Azərbaycan Respublikasının Antiböhran Konsepsiyası”, İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi. Bakı-2009
- 14.V.K.Lomakin. “Dünya iqtisadiyyatı”. Dərslik. (Rus dilindən tərcümə). “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”. Bakı-2013
- 15.V.Rüstəмова, R.Vaqifoğlu. “Manatın devalvasiyası qaçılmazdır”. Məqalə. Bakı-2015

- 16.V.Zeynalov . “Maliyyə böhranı:tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət”. Bakı-2012, 176səh.
- 17.Z.F.Məmmədov. “Bank fəaliyyətinin əsasları”. Bakı-2013
- 18.Z.F.Məmmədov. Pul , kredit və banklar. Bakı, 2009.
- 19.Аникин А.В. История финансовых потрясений от Джона Ло до Сергея Кириенко. - М: ЗАО «Олимп-бизнес» 2002.-448 с
- 20.Банковский менеджмент. Издательство: КноРус, 2010 .
- 21.Былиняк С.А. Адаптация к мировому хозяйству: опыт Азии и российские проблемы. – М.: Институт Востоковедения РАН, 1999. – с. 176
- 22.Константинов Ю.А., Ильинский А.Н. Финансовый кризис: причины и преодоление. Москва: Финстатинформ, 1999. С.70
- 23.Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика: учебник для вузов: пер. с англ. /под ред. В.П.Колесова – М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. – S. 799.
- 24.Леонтьев В. Экономическое эссе. Теории, исследования, факты и политика. М.: Политиздат, 1990, s. 102.
- 25.Мамедов З.Ф. Анатомия финансового кризиса. СПбГУ, 2005. 320 с.
- 26.Миотти Л. Финансовая либерализация, спекуляция и банковские кризисы // Банки: мировой опыт.–2002.-№ 4.
- 27.Рубцов Б.Б. Мировые рынки ценных бумаг. М. Экзамен 2002. - 448с.
- 28.Самуэльсон П. Экономика. М., 1992, т. 1, s. 244.
- 29.Фахри Муршидли. “Банковское обслуживание внешнеэкономической деятельности Азербайджана”. Bakı-2013
- 30.Bossone B., Honohan P. and Long M. Policy for Small Financial Systems // Financial Sector Discussion Paper 6. World Bank, Financial Sector Strategy and Policy Department, Washington, D.C., 2001.
- 31.Dierick F. Supervision of mixed financial service groups in Europe. Occasional paper series/ECB. – 2004. – №20, august. – S. 58

32. Finance for Growth Policy Choices in a Volatile World. – Washington D.C.: The World Bank, Oxford University Press, 2001.
33. Karacan Aİ, “Bankaılıq ve Kriz” Finans Dnyası Yayınları 1996, s.s. 38-39.